

T. C.
BAYBURT ÜNİVERSİTESİ LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

İNSAN FİİLLERİNİN ALLAH'A İSNADI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Numan ÖZTÜRK

AĞUSTOS, 2019

BAYBURT

Giriş

Bir konu eskiden beri tartışılıp ve bir sonuca bağlanmıyorsa o konunun önemi var demektir. Hele bu tartışılan konunun güncelliği varsa önemi bir kat daha artar. Konumuz kelâm mezheplerinin nüvelerinin oluştuğu Emeviler döneminden beri araştırılmış, üzerine kafa yorulmuş bir konu özelliğini taşımaktadır. Yani kul fiillerini işlerken özgür olup olmadığı hususu insanların kafasını kurcalamıştır. Bu yönüyle konu eskiden beri vardır. Bugün ki yönüyle konunun önemi; tanrı hakkında konuşulan dilin kulların fiillerine etki edip etmediği husustur. Konu bu yönüyle de şimdi araştırılmaktadır. Ayrıca din dilinin inancı inşa etmesi ve tanrı tasavvuruna etkisi bakımından konu incelenmektedir.

İnsanlar nasları anlamlandırmada yaşadıkları çağın özelliklerini barındırmaktadır. Bu yönüyle insanlar yaşadığı dönem, yaşadığı çevre, bilgisi ve görgüsü tanrı tasavvurunu oluşturmada yardımcı olan unsurlardır. Ortaçağ'da yaşayan insanların tanrı tasavvurları, daha çok tanrının kuvveti üzerinden algılanmaktaydı. İnsanın eylemlerindeki sorumluluğu daha arka plana atılmıştı. Günümüzdeyse insan sorumluluğuna atıf yapan görüşler daha bir ön plana çıkmıştır. Bundan ötürü kutsal kitaplarda kullanılan tanrı merkezli dil herkesin dikkatini çekmiştir.

Tanrı merkezli dilden yola çıkacak olursak, insanın fiillerinin tanrıya atfedilmesinin anlamı ne olacak? Her şeyin yapıp edeni tanrıysa, insanın durumu nasıl olacak? Hidâyet veren, saptıran, doyuran, rızık veren, ilâhî yardımını gönderen tanrıysa insanın mükellef olmasının anlamı nedir?

İnsanın sorumlu bir varlık olduğunu ve işlediği eylemlere göre ahirette cezalandırılacağını Allah Teâlâ, Kurân-ı Kerîm'de bildirmektedir. Kul ceza veya mükâfat alması için eylemlerinde bağımsız olması lazım gelir. Kul eylemlerini gerçekleştirdiği zaman, hâriçten bir katkı olmaması lazım gelir ki aklî ve dinî olarak insan yaptıklarından sorumlu olmuş olsun.

Medeniyet tarihimizde her mezhep, kulların fiillerinin Allah'a isnat edildiği âyetleri kendi mezhepleri doktrinleri çerçevesinde yaklaşımlardır. Bu açıdan kimi mezhepler kulların fiillerinin isnat edildiği âyetlerden de yola çıkarak insanların fiillerinde bağımsız olmadıklarını

söylemişlerdir. Yaşadığımız dönemde ise insanı merkeze alan bir din tasavvuruna hayli önem verilmektedir. Bu sebeple kulların fiilleri olduğu halde Allah'a atfedilen âyetleri anlamak için çeşitli yorumlar devreye girmiştir. Yorumlardan bir tanesi de Tanrı'ya izâfe edilen fiillerin teosenrik dil kapsamında olduğudur. Bu yüzden insanlar, kutsal kitapların dilinin tanrı merkezli olduğunu kabul ettikten sonra bu dilin kullanılma hikmetlerini araştırmışlardır.

İnsanların doğru inançları yakalamış olması, ahiretini de kazanmasına vesile olması için beklenen bir şeydir. Doğru itikâdın diğer tarafı dünyaya bakmaktadır. Doğru itikat ahirette nasıl geçerli ise dünyada da ilerlemenin ve ruhi yücelmelerin vesilesidir. İslâm dünyasının geri kalmasıyla alakalı olarak; âlimler, yazarlar, akademisyenler ve birçok insan çalışmalar yapmaktadır. Bu bakımdan, Müslümanların doğru bir Allah tasavvuruna ihtiyaçları olduğunu düşünmekteyiz. Tanrı tasavvurumuzu iyi dengelemek gerekir. Çünkü Allah'ı hayatın dışına iten tasavvur nasıl yanlışsa kendi görevimizi yapmayıp Allah'a suçu atmakta o kadar yanlıştır.

Kelâm konuları arasında geçen; hidâyet, dalalet, uzuvların mühürlenmesi, rızık konusu ve ecel konusu, Allah'ın mutlak fâil oluşu ve insanın da seçim hakkının olduğunu belirtmek üzere beraber işlenmiştir. Kulların fiillerinin yaratılması yönüyle; hidâyet, dalalet ve uzuvların mühürlenmesindeki hususlar, insanın eylemlerinde bağımsız olduğunu anlama açısından kolaylık sağlar. Bu anlattığımız kısımla alakalı kulların fiillerinin yaratılma hususu, insanı sorumlu kılma açısından devre dışı bırakmadığından dolayı kolay anlaşılabilir. Lakin ecel ve rızık konusu, kulların fiillerinin yaratılması açısından anlaşılmamaktadır. Hâlbuki her ilmin bir dili olduğundan, dinin de kendine has bir dili vardır. Eğer bu dilin olduğunu kabul etmiş olursak, literal anlamakta zorluk çektiğimiz kimi nasları anlamamız daha kolaylaşacaktır.

Araştırmamızda izlediğimiz yöntem olarak; Allah'a nispet edilen âyetlerin varlığını tespit etmeye çalıştık. Kurân-ı Kerîm'de Allah'a atfedilen âyetlerin olması yanında kulun mesul olduğunu vurgulayan âyetler olduğunu gördük Allah'a âyetlerin izâfe edilmesinden neyi anlamalıyız bunun araştırmasını yaptık. Allah'a izâfe edilen âyetlerde insanı edilgen bir varlık olduğunu gördük. Buna karşılık âyetlerde insanın sorumluluğun devam ettiğini gördük. Hem bu âyetlerin hem de doğrudan insanın mesul olduğunu söyleyen âyetlerin varlığından dolayı sorumluluk devam ediyorsa neden iki üslup kullanılmıştır? Bu sorunun cevabını bulmaya çalıştık. Akabinde bu sorunun cevabını din dilinde bulduk. Kutsal metinlerin dilinin Allah merkezli olduğunu gördük. Bu minvalde isnat edilen âyetleri din diliyle anlamaya çalıştık.

Ayrıca bu iki sınıf âyet-i kerîmelerin varlığından yola çıkarak tanrı merkezli âyetlerin sosyolojik ve psikolojik tahlillerini yapmaya çalıştık. Konular kapsamında geçen âyetlerin geri planında ne olabileceğinin tahminini yürütmeye çalıştık. İnsanın, Allah ile olan ilişkilerinde sürekli âlemle içkin bir tanrı tasavvurunu varlığını sezdik. Âleme içkin tanrı tasavvurunun kazanımlarını tespit etmek yönüyle tanrı merkezli dilin varlığını da ispat etmiş olduk. Tanrı merkezli dil konusu yeni olduğundan bu konuyla alakalı güncel kitaplardan daha fazla yaralandık. Konumuz bir yönü de eskiden beri incelendiğinden klasik kaynaklara da başvurmaya özen gösterdik.

BİRİNCİ BÖLÜM

ALLAH, İNSAN İLİŞKİSİ ve FİİLLERİN DURUMU

Kulların fiillerinin durumunu temelde tespit etmek için; tanrı,¹ insan ve insanın fiilleri olmak üzere üç boyutun olduğunu öne sürebiliriz. Çalışmamızın aslı, fiillerin durumunu tespit etmektir. Fiillerin durumunu doğru bir yere oturtmak için; Tanrı'nın zâtını bilmek gerekir. Tanrı'nın zâtı açısından âlemin ve insanın yerini tespit etmek önemlidir. Tanrı, insanın var olma sebebidir. İnsanın özellikleri tanrının belirlemesiyle oluşmuştur. Bu açıdan fiillerin durumunu tespit etmede ikinci nokta insandır. Fiillerle alakalı insanın özellikleri bilinmeden, fiillerle ilgili doğru yorum yapmak olanaksız olur. Fiillerin seyrini bilmek için, tanrının insanları hangi donanım ve yeteneklerle teçhiz ettiğini bilmek gerekir. Tanrının insanı nasıl donattığını bilirsek insanın fiillerinin hangi seyirde devam edeceğini biliriz. İnsanın yetenek ve donanımları bilinmeden fiillerinin durumunu anlamak zorlaşır.

1.1. Âlem ve İnsan İlişkisi Bakımından Tanrı

Âlem ve insan ilişkisi bakımından Tanrı'nın neliğini bilmek istiyorsak, Tanrı'nın âlemde ve insanın üzerindeki hâkimiyetinin ne olduğunu bilmemiz gerekir. Buna ilaveten Tanrı'yı tanımanın diğer yolu da Tanrı'nın sıfatlarını bilmekten geçer. Allah Teâlâ'nın sıfatlarının ve tasarruflarının ne olduğunu doğru öğrenmek istiyorsak, kendi kitabına müracaat etmek gerekir.

Cenâb-ı Hak vâcibu'l-vücûddur. Varlığı kendindedir. Varlığının başı ve sonu yoktur. O hiçbir şeye muhtaç değildir. Her şey ona muhtaçtır. Bu durum âyet-i kerîmelerde² şöyle açıklanmaktadır:

¹ Arapça dışında farklı dillerde Allah lafzını karşılamak için başka kullanımlar vardır. Tanrı kelimesini Allah lafzına mukabil olarak kullanmıyoruz. Tanrı lafzını felsefi açıdan kullanıyoruz.

² Ali Özek, v.dğr., *Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli*, 2. Baskı (Ankara: T.D.V. Yayınları, 1997),. Âyetlerin meâlleri, işaret edilen meâlden istifade edilerek hazırlanmıştır.

“(Ey Muhammed O müşriklerle) de ki: ‘O Allah birdir. Allah sameddir’, (her şeyden müstağni, her şey O’na muhtaçtır). Doğurmamıştır; doğmamıştır. Hiç kimse (ve hiç bir şey) O’na denk değildir.”³

İhlâs sûresi Allah’ı öz bir şekilde tanıtan bir sûredir. Allah Teâlâ’nın varlığı kendindedir, ne doğurup çocuk edinmiştir, ne de başka tanrılardan, anadan babadan doğmuştur. Allah Teâlâ’nın atası dedesi çocuğu yoktur. Allah Teâlâ’dan eş çocuk aile olmayacağını ifade edilmiş olması; müşriklerin Allah Teâlâ’ya isnat ettikleri meleklerin “Allah’ın kızı olduğu”,⁴ Yahudilerin, “Üzeyir Allah’ın oğlu”⁵ Hıristiyanlar ise, “İsa Allah’ın oğludur” şeklindeki söylemlerini ret edilmesi sebebiyledir.⁶ Âyet-i kerîmelerin ışığında, Allah’ın mülkünde ortağının olmadığını, âlemin ve insanın hayat serüveninin nasıl olacağını, mülkünde ortağı olmayan yaratıcının tek karar merci olduğunu anlamaktayız.⁷

İhlâs sûresinin birinci âyet-i kerîmesinde geçen “أَحَدٌ” lafzı, Allah’ın tek olduğunu ve başka bir tanrının hiçbir surette olamayacağını açık bir şekilde bizlere bildirmiştir. İbn Abbas’tan rivâyet edildiğine göre Mekke müşrikleri Hz. Peygamber’e hitaben; “Ya Muhammed! Yalvarmış olduğun Rabbini bize vasfet” dedikleri zaman bu sûre tenzil olmuştur.⁸

³ el-İhlâs 112/1-4.

⁴ el-Nahl 16/57.

⁵ et-Tevbe 9/30.

⁶ Süleyman Ateş, *Kur’an-ı Kerim Tefsiri* (b.y. Milliyet, ts.), 4: 3168.

⁷ İhlâs sûresinde Allah Teâlâ kendisini “الصَّمَدُ” olarak tanıtmaktadır. Samed lafzı, başkasının Allah’a muhtaç olması ve zatının tek olmasıyla açıklanmaktadır. Allah Teâlâ’nın mülkünde ortağı olursa, Allah’ı “samed” olarak vasıflandırmak ve başkasının kendisine muhtaç olduğunu söylemek imkânsız olur. Allah Teâlâ’nın mülkünde ortağı olmadığı ve bütün eşyanın yaratıcısı olduğuna göre; âlemin ve insanın hayat serüveninin nasıl olacağını karar mercisinin Allah olduğunu kavramış oluruz. **Not:** Alıntı yaptığımız kısım, İmam Gazâlî’nin risalelerini ihtiva eden “el-Mednûn bihi a’lâ gayri ehlihi” bölümü içerisinde yer almaktadır. (Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazâlî, *Mecmûa’tü rasâilü’l-el-İmâm el-Gazâlî*, 5. Baskı (Lübnan: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiye, 2011), 91.

⁸ Ebu’l-Kâsım Cârullah Mahmud b. Ömer Zemahşeri, *el-Keşşâf* (Lübnan: Daru’s-Sadr, 2010), 4: 1832; Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, nşr. Bekir Topaloğlu v.dğr. (İstanbul: Mizan Yayınevi, 2010), 17: 369.

İkinci âyette geçen “الصَّمَدُ” lafzı, kavminin efendisi manasında, herkesin kendisine muhtaç olduğu bir zattır. Doğurmamıştır “لَمْ يُولَدْ” lafzı, ulûhiyette ortağı yoktur manasına gelir. O’nun cinsi yoktur ki O bir başkasıyla beraber olsun da çocuğu olmuş olsun.⁹ Bu durumu bir başka âyet-i kerîmede izah eder. “Göklerin ve yerin hiç yoktan mucididir; O’nun nereden bir çocuğu olacak? O’nun bir eşi de yoktur. Her şeyi O yaratmıştır ve O, her şeyi hakkiyle bilendir.”¹⁰

İhlâs sûresinin son âyeti, bir önceki âyet-i kerîmelerde geçen lafızları te’kit etme sadedinde Yüce Yaratıcının eşi ve benzerinin olmayacağını vurgular.¹¹ Bu âyet-i kerîmelerin işaret ettiği noktalardan yola çıkarak; her şeyin Allah’a muhtaç olduğunu ve her bir şeyin müsebbibi olduğunu kavramış oluruz. Bu açıdan genelde âlemin, özeldede ise insan fiillerinin durumunun ne olacağını, Allah’ın belirlemiş olduğunu anlamış oluruz. Bu dediğimizi destekleme sadedinde; her ma’lûlün bir illeti, her olayın doğrudan veya dolaylı bir nedeni bulunduğunu ifade eden nedenlilik ilkesi, Allah’ın evreni yaratıp yönetmesinin yanı sıra, insanlara ait fiiller üzerinde de irtibatlı olduğunu ifade ederiz.¹²

Kelâm kitaplarında Allah’ın vâcibu’l-vücûd oluşu ispat edilir. İhlâs sûresinde de Allah’ın vâcibu’l-vücûd oluşu ortaya konulmuştur diyebiliriz. Aynı zamanda Allah’ın vâcibu’l-vücûd oluşu; âlemin hâdis oluşundan ve âlemin hâdis olma sebebiyle bir yaratıcıya ihtiyaç duyulmasından dolayı ispat edilir.¹³ Âlemin hâdis oluşunun delillendirilmesi âlemin araz ve

⁹ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili* (b.y. Emir Basın Yayın, ts.), 5: 229; Rağîb el-İsfahânî, *Müfredât Kur’an Kavramları Sözlüğü*, trc. Abdülhakî Güneş - Mehmet Yolcu, 3. Baskı (İstanbul: Çıra Yayınları, 2012), “smd” md., 601.

¹⁰ el-En’âm 6/101.

¹¹ Muhammed b. Alî eş-Şevkânî, *Fethu’l-kadîr* (Beyrut: er-Risâletü’l-Âlemiye, 2009), 2119.

¹² Fethi Kerim Kazanç, *Varlık, Bilgi, Değer ve Siyâset Üzerine Kelâm Yazıları* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2014), 213-220.

¹³ Alâeddin el-Üsmendî, *Lübâbü’l-keîâm*, thk. M. Sait Özervarlı (İstanbul: İsam Yayınları, ts.), 51-61; Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitâbü’t-Tevhid*, haz. Bekir Topaloğlu - Muhammed Aruçi, 2. Baskı (Ankara: İsam Yayınları, ts.), 25-42.

cevherlerden oluştuğunu, cevher ve arazlar bir müsebbip ya da müreccih¹⁴ olmadan vücûd bulamayacakları sebebiyle, yaratıcının vâcibu'l- vücûd oluşu ispat edilmiş olunur.¹⁵

Allah'ın vâcibu'l-vücûd oluşunu; göklerin ve yerin yaratılmasında, gece ve gündüzün bir birini takip etmesinde, mevsimlerin değişmesinde, ayın ve güneşin takdir edilen görevi îfâ etmesinden bahseden birçok âyet-i kerîmede de görebiliriz.¹⁶

Kulların fiilleri Allah'a isnat edildiği¹⁷ gibi kozmik dünyanın varlığının devam etmesi de Allah Teâlâ'ya izâfe edilir. Yaratıcının dünyayı yaratmasıyla işlemi bitmeyip âlem içinde içkin¹⁸ olduğundan bahsedilir:

¹⁴ **Hudûs delili:**

Âlem bütün parçalarıyla hâdistir.
Her hâdis olanın bir muhdise ihtiyacı vardır.
O halde, bu âlemin de bir muhdisi vardır ki,
O da hâdis olmayan, Vâcibu'l-Vücûd olan Allah Teâlâ'dır.

¹⁵ Nureddin Ahmed b. Mahmud b. Ebi Bekr es-Sâbûnî, *el-Bidaye fî usulu'd-din*, nşr. Bekir Topaloğlu, 8. Baskı (Ankara: D. İ. B. Yayınları, 2005), 19.

¹⁶ Âl-i İmrân 3/27; el-En'am 6/38; el-A'raf 7/54; Yunus 10/3; el-Mü'minûn 23/17; el-Furkan 25/59; Lokman 31/29; el-Fâtır 35/1.

¹⁷ İnsanoğlu, mükellef bir varlık olduğundan dolayı yapmış olduğu eylemlerden dolayı hesaba çekilir. Bu yönüyle Kurân-ı Kerîm'de, kulların fiillerini iki şekilde kategorize edebiliriz. Bunlar ise; insanın eylemlerinden dolayı sorumlu kabul eden âyetler ile insanın icbâr altında oluşundan bahseden âyetlerdir. Aslında iki gruptaki âyetlerdeki durum; insanın eylemleri doğrultusunda, eylem kendisinden ortaya çıkmasına rağmen, fiiller insanın kendisine izafe edilmeyip, Allah'a nispet edilmiştir. Allah'a nispet edilen eylemleri de kulun fiili olduğunu idrak ediyoruz. Allah'a izafe edilen âyet-i kerîmelerdeki fiiller, kelâm ilminde kulların fiilleri başlığı altında işlenmektedir.

¹⁸ Klasik kelâm kitaplarında Allah'ın yüceliğine ve azametine vurgu yapmak için, tanrının aşkın oluşundan bahsedilir. Kur'an-ı Kerim'de; bulutların sevk edilmesi, yağmurun yağması, toplumların yükselişi ve düşüşü, savaş kazanma ve kaybetme, kozmik varlıkların düzenli hareketleri Allah'a nispet edilir. Bu açıkça bize gösterir ki; tanrı sadece aşkın bir varlık olmayıp aynı zamanda içkin bir varlıktır. (Kazanç, *Varlık, Bilgi, Değer ve Siyâset Üzerine Kelâm Yazıları*, 46.)

“O, sabahı aydınlatandır. O, geceyi dinlenme zamanı, güneş ve ayı (vâkitlerin tayini için) birer hesap ölçüsü kılmıştır. İşte bu, aziz olan (ve her şeyi) pekiyi bilen Allah’ın takdiridir”.¹⁹

“O, gökten su indirendir. İşte biz her çeşit bitkiyi onunla bitirdik. O bitkiden de kendisinde üst üste binmiş taneler bitireceğimiz bir yeşillik; hurmanın tomurcuğundan sarkan salkımlar; üzüm bağları; bir kısmı birbirine benzeyen, bir kısmı da benzemeyen zeytin ve nar bahçeleri meydana getirdik. Meyve verirken ve olgunlaştığı zaman her birinin meyvesine bakın! Kuşkusuz bütün bunlarda inanan bir toplum için ibretler vardır”.²⁰

“Hiç görmüyor musun, Allah, geceyi gündüze katıyor, gündüzü de geceye katıyor. Güneşi ve ayı emre âmâda kılmış. Her biri belirli bir vakte doğru akıp gidiyor. Allah, şüphesiz yaptıklarınızdan haberdardır.”²¹

“(O öyle lütufkâr) Allah’tır ki, gökleri ve yeri yarattı, gökten suyu indirip onunla rızık olarak size türlü meyveler çıkardı; izni ile denizde yüzüp gitmeleri için gemileri emrinize verdi; nehirleri de sizin (yararlanmanız) için akıttı”.²²

“Allah o (yüce) varlıktır ki, emri gereğince içinde gemilerin yüzmesi ve lütfedip verdiği rızık aramanız için ve de şükredesiniz diye denizi size hazır hale getirmiştir.”²³

Tanrı âlem ilişkisi bakımından, âlemi var eden Allah’tır. Tanrıyla, insanın ilişkisi bakımından tanrı kimdir sualine cevap olarak; Tanrı insanın var olma sebebidir.²⁴ Tanrının irâdeyle insan yeryüzünde hayat bulmuştur.²⁵ Tanrı insanı yüceltmıştır.²⁶ Tanrı, insanı kendisine muhatap kılmıştır.²⁷ Dünyayı insanın emrine vermiştir.²⁸ Dünyayı nasıl mamur

¹⁹ el-En’am 6/96.

²⁰ el-En’am 6/99.

²¹ Lokman 31/29.

²² İbrahim 14/32.

²³ el-Câsiye 45/12.

²⁴ el-Mülk 67/23.

²⁵ el-Bakara 2/3.

²⁶ el-İsrâ 17/70.

²⁷ ez-Zâriyât 51/56.

²⁸ el-Bakara 2/29.

edeceğinin bilgisini insana vermiştir.²⁹ Allah, insana eşyayı nasıl kullanacağını öğretmiştir.³⁰ O, insana temiz rızıklar, kendi nefsinden eşler vermiş, oğullar torunlar ihsan etmiştir.³¹ Yeryüzünü insanın yaşayabileceği şekle sokmasının verilmesi,³² insanoğluna verilen nimettir. Allah nimetleri sayılmakla bitmez. Başka nimetleri sayacak olursak; semadan inen sudan insanın ve hayvanların yararlanması,³³ aynı zamanda insanların kara ve deniz hayvanlarını avlaması,³⁴ hayvanları yük taşımada kullanması, hayvanların derilerinden istifade edilmesi,³⁵ denizdeki hayvanlardan ve denizden yararlanması,³⁶ gemilerin denizde yürümesi insana verilen nimettir.³⁷

Allah'ı bilmenin en iyi yolu, Allah'ın âlem ve insan üzerindeki tasarruflarını bilmekten geçtiğini söyleyebiliriz. Bir şeyin ne yaptığını, hangi eylemleri kalkıştığını, gücünün ne olduğunu, irâden ne kadar geçerli olduğunu bilmek, tanımak istediğimiz zatın, irâden ve gücünün ne kadar geçerli olduğunu gösterir.³⁸

1.2. Dil Açısından Tanrı Hakkında Konuşmak

Îlâhî dinlerde tanrı, mutlak fâil olarak her şeyi kontrol altında tutan, her şeye gücü yeten, irâdesini kısıtlamaya kimsenin gücü yetmeyen bir varlıktır.³⁹ Tanrı zatı ve sıfatlarıyla var olan bir varlıktır.⁴⁰ Tanrı var olduğuna göre, var olanın da nasıl bir zat olduğunu bilmek gerekir.⁴¹

²⁹ el-Nahl 16/81.

³⁰ el-Hadîd 57/25.

³¹ en-Nahl 16/72.

³² Taha 20/53.

³³ el-Furkân 25/49.

³⁴ el-Mâide 5/2.

³⁵ en-Nahl 16/80.

³⁶ el-Fâtır 35/12.

³⁷ İbrahim 14/32.

³⁸ Kazanç, *Varlık, Bilgi, Değer ve Siyâset Üzerine Kelâm Yazıları*, 43.

³⁹ İmamı'l-Haremeyn el-Cüveyni, *Kitabu'l-İrşad*, trc. Adnan Bülent Baloğlu v.dğr., 2. Baskı (Ankara: T.D.V. Yayınları, 2012), 64-65; Vahdettin Başcı v.dğr., *Din Felsefesi Dersleri* (Erzurum: Eser Basın, 2015), 41.

⁴⁰ Şerafettin Gölcük - Süleyman Toprak, *Kelâm Tarih Ekoller Problemler*, 6. Baskı (Konya: Tekin Kitapevi, 2010), 156-158.

⁴¹ Zeki Özcan, *Agustinus'ta Tanrı Ve Yaratma* (İstanbul: Al Yayınları, 1999), 121.

Bu çerçevede dinlerin muhtevasının bilinmesi ve en kutsal olan tanrının zâtının bilinmesi kutsal kitaplar aracılığıyla olmaktadır.⁴² Yani dinler hakkındaki en doğru malumat, o dinin kitabına bakmakla elde edilir. Bu anlattığımız durum İslâm dinî için de geçerlidir. İslâm hakkında malumat toplayan bir kimse Kur'ân'a bakmadan sağlıklı bilgi elde etmesi mümkün değildir.

Tanrı, elçileri vasıtasıyla insanlara mesajını ulaştırmıştır. O, insanlarla girmiş olduğu diyalog kanalıyla emir ve yasaklarını duyurmuştur. Tanrı'nın insanoğluyla girmiş olduğu diyalogun dindeki ismi vahiydir.⁴³ Vahiy aracılığıyla insan, Yaraticısının irâdesinin ne olduğunu öğrenmiştir.⁴⁴ Bu yönüyle insan, almış olduğu mesajı anlamada bazen murâdî ilâhiyeye tam vâkıf olamamıştır. İnsanın murâdî ilâhiyeye tam vâkıf olamamasında; tanrının ve insanın ontolojik⁴⁵ olarak farklı oluşlarını söyleyebiliriz.

Allah'ın kitabından kelâmî ve felsefî çıkarımlardan yola çıkılarak Tanrı'nın, kendisinden sonraki varlıklarla aynı olamayacağı malumdur: Bu ifadeyi destekleyen âyet-i kerîmelerden biri ise şöyledir:

“Göklerin ve yerin hiç yoktan var edicisi, kendi cinsinizden size eşler, hayvanlardan da çiftler yaratmıştır. Sizi bu şekilde çoğaltmaktadır. O'nun benzeri hiçbir şey yoktur. O, hakkıyla işitendir; hakkıyla görendir.”⁴⁶

Nazmı celilden anlaşıldığı üzere âlem hiç yoktan yaratılmıştır. Felsefî bir çıkarım olarak bir varlığın var olması bir başka varlığa muhtaçsa, bu sonradan olan varlık kendini var eden varlığa ontolojik olarak benzemez.⁴⁷

Tanrı ve insan ontolojik olarak birbirinden farklı varlıklardır. Mümkün olan bir varlığının, aşkın olan bir varlığı ihata etmesi muhaldir.⁴⁸ Mümkün olan bir varlıkla, aşkın olan

⁴² Mehmet Aydın, *Dinler Tarihine Giriş*, Güncelleştirilmiş 6. Baskı (İstanbul: Litera Türk, 2012), 45.

⁴³ Şinasi Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, (Ankara: Vadi Yayınları, 1998), “vahiy” md., 380-381.

⁴⁴ Toshihiko Izutsu, *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, trc. Süleyman Ateş (b.y. Yeni Ufuklar Neşriyat, ts.), 175- 176.

⁴⁵ Varlıkbilim.

⁴⁶ eş-Şûrâ 42/11.

⁴⁷ Cüveyni, *Kitabu'l-İrşad*, 49.

⁴⁸ Fethi Kerim Kazanç, *Varlık, Bilgi, Değer ve Siyaset Üzerine Kelâm Yazıları* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2: 88.

bir varlık iletişime girdiğinde, ontolojik olarak farklı olmaları sebebiyle; iletişim esnasındaki mesajın bazı yerlerinin kaçırılabilceği ve yanlış anlaşılmalara sebebiyet verilebileceği malumdur. Tanrıyla, insan yapısının farklı olması hasebiyle, kutsal kitapta kullanılan dilin yanlış anlaşılabilceğini var sayabiliriz.⁴⁹ Nitekim kimi insanlar bazı âyet-i kerîmeleri literal⁵⁰ okudukları için, teşbih ve tescime düşmekten kendilerini alıkoyamamışlardır.⁵¹

Mesajın doğru anlaşılmamasının sebebini sadece varlığın farklı oluşuna bağlamak eksik kalacaktır. Bu dediğimize ilaveten, mesajın doğru anlaşılmaması, mesajı gönderenin mesajı iletmede yetersiz kaldığı gibi bir sorunu da ortaya çıkarır ki, bu durum inançlı her bir mü'minin kabul etmeyeceği bir durumdur.

Allah'ın vahyinin farklı anlaşılmasının sebebi, âyetleri yorumlayan ve tevil eden insanların farklı düşüncede olmasından kaynaklanmaktadır. Çünkü her insanın; bilgisinin, görgüsünün, dünyayı okuma şeklinin, irfanının, bir olması beklenemez. Bu yönüyle ayrı ayrı tevillerin, tefsirlerin, düşüncelerin ortaya çıkması kaçınılmaz bir durumdur.⁵²

Allah'ın insanlara göndermiş olduğu vahyin dili özel bir dildir.⁵³ Bu dilin bir tarafı aşkın olan tanrıya, diğer tarafı varlığı mümkün olan insana bakmaktadır. Bu özel dil, tanrının buyruğunu içermekle beraber, tamamen insanlardan kopuk bir dil değildir. Bu özel dil insanlara hitap ettiği için insanların anlam dünyasının dışına çıkmayacağı düşünülür. İnsan neslinin, anlama kapasitesinin sınırlarını zorlamaması beklenir.⁵⁴ Bu özel dilin tanrıya bakan tarafında iki önemli husus vardır. Birincisi, insanının yapısı düşünülerek ona göre bir hitabın

⁴⁹ Özcan, *Agustinus'ta Tanrı Ve Yaratma*, 42-43.

⁵⁰ Literal yorum: âyetlerin zahiri ifadelerini ve anlamlarını ön plana çıkarmadır.

⁵¹ Özcan, *Agustinus'ta Tanrı Ve Yaratma*, 54.

⁵² Muhammed Ali Sâbuni, *et-Tibyan fî ulûmi'l-Kur'an* (Karachi: Metebetü'l-Büsrâ, 2015), 87-90.

⁵³ Kur'an-ı Kerim'de, Allah Teâlâ indirmiş olduğu vahyin bir benzerini, insanların getiremeyeceğinden bahseder. "Eğer kulumuza indirdiklerimizden herhangi bir şüpheye düşüyorsanız, haydi onun benzeri bir sûre getirin, eğer iddianızda doğru iseniz Allah'tan gayri şahitlerinizi (yardımcılarınızı) da çağırın. Bunu yapamazsanız -ki elbette yapamayacaksınız- yakıtı, insan ve taş olan cehennem ateşinden sakının. Çünkü o ateş kâfirler için hazırlanmıştır" (el-Bakara 2/23-24). Her ne kadar insana hitap etse bile; insanın diliyle konuşup doğrudan insanı muhatap alsa dahi, insan bu vahyin bir benzerini getiremediğine göre, bu dil kendine has, özel bir dil olmalıdır.

⁵⁴ Turan Koç, *Din Dili*, (Kayseri: Rey Yayıncılık, 1995),7; Özcan, *Agustinus'ta Tanrı Ve Yaratma*, 68-69.

seçilmesidir. Diğer yönüyle, Allah'ın bilgisinin, azametinin, kudretinin, kuvvetinin büyüklüğü malumdur. Bu büyüklüğü anlatabilmek için seçilen dilin tanrının irâdesini yansıtacak işlevde bir güce mâlik olması arzulan bir haldir. Bu iki durumu yansıtacak şekilde dilin kuralları işletilir. Bu açıdan kimi âyetler literal okumaya uygun değildir. Literal okunduğu zaman âyet-i kerîmelerin arkasında barındırılan mefhumun kaybolacağını düşünüyoruz. Bu durum içerisinde tonlarca köpük bulunan yangın söndürme tüpüne benzemektedir. Zîra küçük bir tüpe tonlarca köpük sığdırılmıştır. Tonlarca köpüğün küçük bir tüpe sığdırılmasıyla; hem mekândan istifade edilmiş olup hem de haddinden fazla köpük, küçük bir tüpün içinde muhafaza edilmiştir.⁵⁵ Bu düşüncelerden ötürü Kur'ân-ı Kerîm'de kulların fiilleriyle alakalı olup Allah'a isnat edilen âyetleri lafzî okumanın sakıncaları ortaya çıkmaktadır. Böylece sınırlı bir düşünce ve dil imkânına sahip olan insanların tanrı hakkında konuşurken ne kadar zorlanacakları ortaya çıkmış olur.⁵⁶ İnsanın tanrı tasavvurunu sıhhatli bir şekilde yapabilmesi için, kutsal kitaplardaki vahyin dili kategorilere ayrılmıştır.

1.2.1. Teşbihi Dil

Teşbihi dil, Tanrı'yı insan şeklinde ve insanın sahip olduğu niteliklere hâiz bir şahsiyet gibi tasavvur etmektir. Tanrı hakkında teşbihi yani antropomorfik⁵⁷ bir dil kullanılıp kullanılmayacağı tartışılmıştır. Eski Yunan tanrılarında, antropomorfik bir tanrı yapısının olduğu görülür.⁵⁸ Bizim düşünce tarihimizde bunların karşılığı; Müşebbihe, Mücessime'dir. Bu iki anlayış Kur'ân'da geçen haberi sıfatları gerçek manasında yorumlayarak katı bir insanbiçimci tanrı anlayışını ortaya çıkarmışlardır.⁵⁹

Selef, Allah Teâlâ hakkında kullanılan “el, yüz” gibi haberi sıfatları, Yaratıcının şânına ve yüceliğine yakışır bir şekilde kabul etmektedir. Selef açısından; Allah Teâlâ kendi nefsinin

⁵⁵ Bu örnek üzerinden; kutsal kitaplardaki lafızların içerisinde fazlaca mana barındığı ve görünenden daha fazla mefhum içerdiğini kast ediyoruz.

⁵⁶ Mehmet S. Aydın, *Din Felsefesi*, 13. Baskı (İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2012), 114.

⁵⁷ İnsanbiçimcilik.

⁵⁸ Süleyman Hayri Bolay, *Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü*, Genişletilmiş 10. Baskı (Ankara: Nobel Yayın, 2009), “insanbiçimcilik” md., 177.

⁵⁹ Cüveynî, *Kitabu'l-İrşad*, 52-55; Koç, *Din Dili*, 49-51.

nasıl vasıflandırmışsa ve murat edilen manaya vâkıf olmasak bile kabul etmek onların görüşüdür.⁶⁰ Bu görüş Selef’te, tasdik görüşü olarak tanımlanmaktadır.⁶¹

1.2.2. Tenzihî Dil

Terim manası olarak tenzihi dil; Allah’ın yaratılmışlara özgü eksikliklerden berî ve yüce olduğunu ifade etmektedir.⁶² Tenzihî dil, teşbihi dilin karşısında çıkmıştır. Tenzihî dilin somutlaşmış şekli; Yaratıcıya; cisim, cevher, araz, sûret, cihet, mekân izâfe edilmemesidir.

İslâm düşünce tarihi açısından bakacak olursak, cismin özelliklerini tanrıya izâfe eden gruplar vardır.⁶³ Tenzihî dile göre tanrı beşerden farklı bir varlık olduğundan, günlük hayatımızda kullanmış olduğumuz kelimeleri tanrı hakkında kullanmak uygun değildir. Peki, ne yapmamız gerekir? Tanrı hakkında konuştuğumuz zaman O’nun ne olmadığını konuşmak icap eder.⁶⁴ Tenzihî dil olarak Selef’in görüşü, Allah’ın celâl ve azâmetine lâıyk olmayan her şeyden tenzih etmek ve Hak’ın lâıyk olmadığı şeylerden münezzehe olduğuna inanmaktır.⁶⁵

1.2.3. Sembolik Dil

Sonsuz güç ve kudret sahibi olan ve aynı zamanda aşkın olan bir varlığı tanıtmak zordur. Bunun zor olması hem insanın varlığıyla alakalı bir durum hem de tanrıyı ifade etmede dilin yetersiz oluşudur.⁶⁶ Dolayısıyla dille ifade edilmesi güç ve imkânsız olan ve dinî açıdan bir anlamı olan ifadelere, başka anlamlar yükleyerek ifade etme biçimine sembolik dil denir.

⁶⁰ Gölcük - Toprak, *Kelâm Tarih Ekoller Problemler*, 51.

⁶¹ **Not:** Alıntı yaptığımız kısım, İmam Gazâlî’nin risalelerini ihtiva eden “İlcâmu’l-A’vâm a’n İlmil-Kelâm” bölümü içerisindedir. (Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazâlî, *Mecmûa’tü rasâilü’l-el-İmâm el-Gazâlî*, 5. Baskı (Lübnan: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiye, 2011), 41-42; Mustafa Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, 2. Baskı (İstanbul: Ensar Yayın, 2012), 412.

⁶² Bekir Topaloğlu - İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 5. Baskı Ankara (İsam Yayınları, 2017), “tenzih” md., 316.

⁶³ Abdülkahir el-Bağdadî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, trc. Ethem Ruhi Fığlalı, 6. Baskı (Ankara: T.D.V. Yayınları, 2011), 169-172.

⁶⁴ Başcı v.dğr., *Din Felsefesi Dersleri*, 47.

⁶⁵ Gölcük - Toprak, *Kelâm Tarih Ekoller Problemler*, 51.

⁶⁶ Latif Tokat, *Dinde Sembolizm*, 2. Baskı (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012), 26.

Kutsal kitaplarda geçen Tanrı'nın eli yüzü ifadeleri, literal anlamı dışında O'nun kudretine her şeyden haberdar olması anlamına gelir.⁶⁷

1.2.4. Temsili Dil

Temsili dil, Tanrıyla yaratıklar arasında analogik⁶⁸ bir ilişki olduğunun düşünülmesi gerektiğini söyleyen bir yaklaşım tarzıdır. Temsili dil İslâm düşüncesinde en yaygın kabul gören din dili anlayışdır".⁶⁹ İslâm düşünce tarihinde de, Kurân-ı Kerîm'in dilinin temsili dil olduğunu en fazla sahiplenmiş olan Mu'tezile'dir:

Mu'tezile, Kur'ân-ı Kerîm'de anlatılan dilin reel ve rasyonel olmadığı, aksine remzi/sembolik ve mecâzî bir anlatım olduğunu ileri sürmüştür. Tarihî, tabîî ve beşerî olayları Tanrı'nın irâde ve eylemiyle izah eden Kur'ân'ın dil dizgesinin reel ve nesnel bir durumu ifade etmediği gerçeğini Mu'tezile tayin ve tespit etmiştir.⁷⁰

Temsili dilin anlam bulduğu saha: Tanrıyla insan için kullanılan yüklem aynı olsa bile, Tanrıdaki ifade ettiği anlamla insandaki ifade ettiği anlam farklıdır. Mesela insan iyidir. İyi olma hali, insandaki iyi olma haliyle Tanrıdaki iyi olma hali birbirinden farklıdır.⁷¹

Temsili dili daha iyi anlama adına,⁷² sembolik dil tanrı hakkında konuşulan şeylerin doğrulanamayacağından bahseder. İnsanın konuştuğu dil metafizik için yeterli değildir. Sözle anlatılmayan derin ve karmaşık duygular, sembolik ifadelerin yardımıyla ifade edilir.

⁶⁷ Başcı v.dğr., *Din Felsefesi Dersleri*, 54.

⁶⁸ Benzeşme. Birbirine benzeyen organların ilişkisi; kol ve kanadın ilişkisi gibi. (Süleyman Hayri Bolay, *Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü*, "benzetme" md., 40).

⁶⁹ Başcı v.dğr., *Din Felsefesi Dersleri*, 57.

⁷⁰ Emrah Dindi, "Kur'ân'ı Teosentrik ve Tarihî Okuma Denemesi: Ashâbu'l-Fil Örneği", İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 36 (2017): 52.

⁷¹ Koç, *Din Dili*, 66.

⁷² Din dili, bir tarafı Tanrı'ya bir tarafı da insana bakan dildir. Din dili, Tanrı'nın aşkın ve yüce oluşunu yansıtmak bir seviyede olmalıdır. Örneğin; "Tanrı hikmet sahibidir" sözü insanın hikmetli oluşundan farklı bir şey olup, insanın hikmetli oluşu Tanrı'nın hikmetli oluşuyla aynı değildir. Bu dediğimize karşılık, insanın eylemleriyle ve tecrübeleriyle ortaya çıkan durumlar neticesinde Tanrı ile kesişme noktası bulunmadığında din dilinin, Tanrı ile insanı buluşturma noktası kaybolmuştur. Tanrı ile insan aynı varlık olmasa dahi, Tanrı insana mesajını gönderdiği için, Tanrı'nın mesajında hem lâhûtî (ilahi) hem de nâsûtî (insanî) yönü vardır.

Sembolizm kullanım alanı, bütün şekilleri altında algılanamayan; metafizik tabiatüstü ve gerçeküstü alan olarak kabul edilmiştir.⁷³

Temsili dilde insan ve Tanrı için kullanılan ortak terimler, Tanrı hakkında farklı anlamlar içerir.⁷⁴ Bu durumu Xenophanes şöyle ifade etmiştir: “Eğer atlar ve aslanlar elleri olsa, insanlar gibi resim yapsa tanrıların at ve aslan şekillerinde çizerlerdi”.⁷⁵ O, tanrı hakkında konuşmanın zor olduğunu ifade etmiştir. Bunun sebebi ise olarak sınırlı varlık olan insanın tanrıyı ihata etmesinin imkânsız olduğudur. Temsili dil, Kurân-ı Kerîm’de kulların fiillerinin Allah’a isnat edilmesiyle alakalı olan âyet-i kerîmeleri anlamamızda bize yardımcı olabilir.

1.2.5. Mecâzî Dil

Sözlük manası açısından mecâz: Lafzın esas manaları dışında başka bir mânada kullanılmasıdır.⁷⁶ Terim manası olarak mecâz ise; iki şey arasındaki benzerlikler dikkate alınarak, bir kelimedenden diğerine ya da bir cümleden diğer cümleye aktarmaktır. Din dilini anlamak için; teşbihî, tenzihî, temsilî ve sembolik diller geliştirilmiştir. Mecâz dilinin özelliği ise dilsel sınırlar içerisinde kutsal metinleri anlamaktır. Mecâz dil, duyguları etkileme ve hayal güçlerini hayata geçirme gibi bir fonksiyonu vardır.⁷⁷ Bu fonksiyonundan dolayı Tanrı ve mutlak gayp alanından bahsetme konusunda yeni imkânlar vermektedir. Örneğin; “Biz insana şah damarından daha yakınız”⁷⁸ âyet-i kerîmesini dilsel sınırlar içerisinde sürdürebilir ve genişletebiliriz.

⁷³ Latif Tokat, *Dinde Sembolizm*, 26-38.

⁷⁴ Başcı v.dğr., *Din Felsefesi Dersleri*, 57.

⁷⁵ Latif Tokat, *Dinde Sembolizm*, 26.

⁷⁶ Nusrettin Bolelli, *Belâgat Beyân-Me’ânî- Bedî’ İlimleri Arap Edebiyatı*, 9. Baskı (İstanbul: İfav Yayınları, 2015), 82.

⁷⁷ Başcı v.dğr., *Din Felsefesi Dersleri*, 59.

⁷⁸ Kaf 50/16.

1.3. İnsan

Allah Teâlâ insanı eşref-i mahlûk olarak yaratıp, yarattığı varlıkların birçoğuna da üstün kılmıştır.⁷⁹ İnsanın üstün kılınması bir yerden avantajken diğer taraftan dezavantajdır. Çünkü insanın üstün kılınması, mükellef olmasıyla alakalıdır. İnsan sorumluluğunu yerine getirdiğinde üstün varlık olmuş, mükellefiyetini îfa etmediğinde üstünlüğünü kaybetmiştir. İşte insan yaratılmışlığında olan mükerrer olma vasfını koruması ve Allah'ın mükâfatlarına erişmesi için birtakım donanımlarla donatılmıştır. İnsana verilen bu donanımlar ise akıl ve irâdedir. İnsan; akıl ve irâde sayesinde Allah'ın hitabına erişmiştir. Akıl ve irâdesi olmayan varlıklar, Allah'ın hitabından muaf tutulmuştur. Mükellef olma yönünden insanın cennete girmesini Allah Teâlâ murat etmektedir. Bu açıdan; inanmayan insanları yola getirme adına, her türlü örneğin verildiğini söyleyebiliriz. Kur'ân'da insanın yaratılmasının anlatılmasını da bu açıdan değerlendirebiliriz. İnsanı sorumlu bir varlık kabul ettikten sonra, insanın nasıl oluştuğunu, hangi aşamalardan geçip insan olduğunu bilmek, önemli bir husustur.

1.3.1. İnsanın Yaratılması

Kurân-ı Kerîm'de 'de insanın yaratılması, tafsilatlı bir şekilde anlatılmıştır.⁸⁰ Ayrıntılı anlatılmasının sebeplerini âyet-i kerîmelerin ışığında anlatmaya çalışacağız. Bu yönüyle Kurân-ı Kerîm'de insanın yaratılmasını iki ana başlıkta inceleyebiliriz. Birincisi Hz. Âdem'in yaratılmasından bahseden âyetler, ikinci ise; erkeğin ve kadının cinsel birleşmesi yoluyla insanlığın çoğalmasından bahseden âyetlerdir.

“Yarattığı her şeyi güzel yaratan, insanı başlangıçta çamurdan yaratan, sonra onun soyunu, bayağı bir suyun özünden yapan, sonra onu şekillendirip ruhundan ona üfleyen Allah'tır. Size kulaklar, gözler, kalpler verilmiştir. Öyleyken, pek az şükrediyorsunuz”.⁸¹

⁷⁹ **Not:** Alıntı yaptığımız kısım, İmam Gazâlî'nin risalelerini ihtiva eden “el-Hikmetü fi Mehlûkâtıllahi Azze ve Celle” bölümü içerisinde yer almaktadır. (Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazâlî, *Mecmûa'tü rasâilü'l-el-İmâm el-Gazâlî*, 5. Baskı (Lübnan: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiye, 2011), 29-30.

⁸⁰ Hüseyin Aydın, *İlim Felsefe ve Din Açısından Yaratılış ve Gayelik*, 7. Baskı (Ankara: D.İ.B. Yayınları, 2012), 113.

⁸¹ es-Secde 32/7-9.

“Ey insanlar! Öldükten sonra tekrar dirilmekten şüphede iseniz bilin ki, ne olduğunuzu size açıklamak için, Biz sizi topraktan sonra nutfeden, sonra pıhtılaşmış kandan, sonra da yapısı belli belirsiz bir çığnem etten yaratmışızdır. Dilediğimizi belli bir süreye kadar rahimlerde tutarız; sonra sizi çocuk olarak çıkartırız, böylece yetişip erginlik çağına varırsınız. Kiminiz öldürülür, kiminiz de ömrünün en fena zamanına ulaştırılır ki, bilirken bir şey bilmez olur. Yeryüzünü görürsün ki kupkurudur; fakat Biz ona su indirdiğimiz zaman harekete geçer, kabarıp, her güzel bitkiden çift çift yetiştirir”.⁸²

Bu âyet-i kerîmelerin özelliği ilk beşer ve onun neslinin nasıl çoğaldığından aynı âyet-i kerîmelerin içerisinde bahsedilmesidir. Yukarıda örneğini verdiğimiz birinci âyet-i kerîme;⁸³ ilk insanın “طِين” toprak ve suyun karışımı olan çamurdan⁸⁴ yaratıldığını, ikinci âyet-i kerîme ise “تُرَابٍ” topraktan yaratıldığından bahseder. Aynı zamanda Âdem (a.s)’ın evlatlarının anne karnındaki oluşumunu bizlere anlatır. Evlatlarının hangi özden tevlid ettiğini bize gösterir. Âyet-i kerîmelerin siyak sibakına müracaat ettiğimizde, ölümden sonra dirilmeyi ve ahireti inkâr edenlerin delillerini çürütmek ve onların benimsediği yoldan çevirmek gibi hususlar karşımıza çıkmaktadır.

Allah Teâlâ, Hz. Âdem’in yaratılış evrelerini Kurân-ı Kerîm’de bizlere bildirmektedir. Hz. Âdem’in yaratılışının başlangıcı, yeryüzünden alınan topraktanır.⁸⁵ Hz. Âdem’in yaratılmasıyla ilgili kullandığı diğer kavram “طِين” su ve toprağın karışımından elde edilen çamurdur. Yaratılış evrelerinden biri de “مِنْ سُلَالَةٍ مِّنْ طِينٍ” topraktan süzülen özdür.⁸⁶ Bu evreden sonra ben-i âdemin atası “مِنْ حَمَإٍ مَّسْنُونٍ” tasvir edilmiş kara balçıktan oluşmuştur.⁸⁷ Hz. Âdem’in yaratılışın anlatıldığı bir başka âyet-i kerîmede kendini iyice tutmuş⁸⁸ mânasındaki “طِينٍ لَّازِبٍ”

⁸² el-Hac 22/5.

⁸³ es-Secde 32/7-9.

⁸⁴ İsfahanî, *Müfredât Kur’an Kavramları Sözlüğü*, “tyn” md., 652.

⁸⁵ Sinan Öge, *Allah’tan Âlem’e İlâhî Fiiller* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2009), 268.

⁸⁶ İsfahanî, *Müfredât Kur’an Kavramları Sözlüğü*, “sll” md., 505.

⁸⁷ Ebu’l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmud Nesefî, *Medarikü’t-tenzil ve hakâiku’t-tevil*, thk. Yusuf Ali, (Dımeşk: Daru’l-Kesir, 2013), 2: 188; Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 5: 229.

⁸⁸ İsfahanî, *Müfredât Kur’an Kavramları Sözlüğü*, “lzb” md., 959.

kavramıyla anlatılmıştır. İnsanın atasının hangi aşamalardan geçip yaratıldığını anlatan bir başka kavram “صَلْصَالٍ” pişmemiş çiğ topraktır.⁸⁹

Hz. Âdem’in yaratıldığı aşamaları ve yukarıdaki âyet-i kerîmelerde geçen ana karnındaki insanın oluşumunun anlatıldığı ifadeleri tahlil edecek olursak: Allah Teâlâ bu âyet-i kerîmelerle; Yaratıcı ve Rab olduğunu insanlara hatırlatmaktadır. Başka varlıklara göre insanın yaratılışının ayrıntılı şekilde anlatılması; insanın kendine gelmesi, durduğu yeri bilmesi, yaratılış gayesine göre hareket etmesi istenmektedir. Hak Teâlâ, Kendisi’ni birlemek olan tevhid çizgisine çağırdığı âyet-i kerîmelerde yaratmanın hususiyetlerinden bahsetmektedir. Böylece bu âyet-i kerîmelerde insanın başıboş olmadığı, âlim ve kâdir bir Zat tarafından vücuda getirildiğine dikkat çekilmektedir.⁹⁰

Özü itibariyle insanın yaratılışının anlatılması, salt bilgiyi vermek hedefinden dolayı olmayabilir. Allah, insana çapını hatırlatmak cihetiyle bu dünyada hayat bulmasının, bir müsebbip ve müreccih tarafından olduğunu kendisine duyurmaktadır. Ayrıca insanın âciz Kendisi’nin mutlak güç ve hâkimiyeti elinde bulundurduğunu beşerin dikkatine sunmaktadır. İnsanın sahip olduğu her şeyin asıl sahibinin yaratıcısı olduğu takdim edilmektedir.⁹¹ Bundan dolayı da kullanılan din dilinin insanın kendisine çeki düzen vermesi için önemli görev îfa ettiğini de hatırdan çıkarmamak gerekir. Genel olarak insanın özel olarak ise insanın fiillerinin hangi seyirde devam edeceğini, beşeri yaratan Allah Teâlâ karar vermiştir.

1.3.2. İnsanın Akıllı Varlık Olması

Sözlük manası olarak akıl; menetmek, engellemek, alıkoymak manalarına gelir.⁹² Ayrıca akıl, ilmi kabul etmeye hazır güç demektir. Hz Ali, akılı ikiye ayırmaktadır. Birincisi doğuştan gelen, diğeryse iştilendir. Birinci akıl çeşidi her insanda potansiyel olarak vardır. İkinci akıl türüyse, akılı var olduğu halde onu işletmeyen insanlara şamildir.⁹³ Birinci akıl nev’i

⁸⁹ Nesefi, *Medarikü't-tenzil ve hakâiku't-tevil*, 2: 188.

⁹⁰ Hüseyin Atay, *Kur'an'da İman Esasları ve Kader Sorunu*, 5. Baskı (Ankara: Atay Yayınları, 2015), 43-50.

⁹¹ Muhammed b. Muhammed Ebussud, *İrşad el-akl es-selim*, thk. Ebi-Meryem Muhammed b. Ali, Peşavar (b.y. Mektebetü'l-Vahideyetün, ts.), 5: 209.

⁹² Topaloğlu - Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, “akıl” md., 22.

⁹³ İsfahanî, *Müfredât Kur'an Kavramları Sözlüğü*, “akl” md., 716-717.

Allah'ın şer'i hitabına insanın muhatap olması için gereklidir. Yani insanın kendisine yönelen şer'i teklifi fehmetmesi ve kavraması için gereklidir. Şer'i teklifi anlamak, akılla olur. Aklın bulunmadığı yerde, insan dinin emirleri hususunda mükellef olmamaktadır. Bu minvalde; küçük çocuk, deli ve insan dışındaki kimi varlıklar dinin mükellefiyet sınırları dışında kalmaktadır.⁹⁴

Akıl, insanı diğer canlılardan ayıran ve sorumlu kılan; temyiz gücü, düşünme ve anlama melekesi olarak da tanımlanır.⁹⁵ Bu yönüyle de insanı diğer canlılardan ayıran özelliğin akıl olduğunu anlamış oluruz.

Kurân-ı Kerîm'de 'de akıl kavramı, hem inananlara hem de inanmayanlara kendini duyurmaktadır.⁹⁶ İnananlara yaptığı hitap tarzıyla inanmayanlara yaptığı hitap tarzı farklıdır. Kâfirlerin anıldığı âyet-i kerîmelerin de olumsuz bir hava eserken, mü'minlerin geçtiği âyet-i kerîmelerde bunun tersine bir durum söz konusudur. Bu âyet-i kerîmelerde ister mü'minler olsun ister kâfirler olsun, aklın işletilmesi yahut işletilmemesi insana izâfe edilmiştir. Şâri'nin hitabına insanın muhatap olması için kendisinde aklın mevcut olması gerekir. İnsanda akıl yoksa sorumluluktan muaf olur.⁹⁷ Bu sebeple akıl her haliyle insana izâfe ediliyorsa, insanın eylemlerinde hür olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca; beşerin fiillerinin Allah'a isnat edilmesinden dolayı, kulun seçme hürriyetinin olmadığını söyleyemeyiz. Aksi halde insan fiillerinde hür olduğunu, Cenâb-ı Hak'ın akla çokça vurgu yapmasını izah etmekte zorlanırız.

Allah'a iman etme konusu, akıl ve tefekkürle olabilecek bir şeydir.⁹⁸ Allah'a iman, akli kullanma ve düşünmeyle olacağına göre aklın Allah'ı bilmeyi sağlayan, bir vasıta olduğunu söyleyebiliriz. Aklımızı kullanmak sûretiyle zihnimizde bilgiler oluşur. Bir nevi' akıl, üretme yeridir. Akıl, kendisinin de çalışma yöntemlerini kullanarak, taze bilgi teşekkül ettirir.⁹⁹

⁹⁴ Abdülkerim Zeydan, *el-Veciz fî usûlu'l-fikhi* (Dimeşk: Müessetü'r -Risale Nâşirun, 2006), 69.

⁹⁵ Topaloğlu - Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, "akıl" md., 23.

⁹⁶ Ebû Şekûr es-Sâlimî, *et-Temhîd fî beyâni't-tevhîd*, thk. Ömür Türkmen (İstanbul: İsam Yayınları, 2017), 52-53.

⁹⁷ Şâh Velîyullah Dihlevî, *Hüccetullâhi'l-bâliğa*, trc. Mehmet Erdoğan (İstanbul: Yeni Şafak Yayınları, 2003), 1: 125.

⁹⁸ Resul Öztürk, *Kâsım Er-Razî ve Zeydiyye Kelâmı* (Van: Ahenk Yayınları, 2008), 90.

⁹⁹ Sâlimî, *et-Temhîd fî beyâni't-tevhîd*, 52-54.

Âyet-i kerîmelerde insandan aklını kullanılması istenir ki, aklın kâbiliyetinde olan bilgi üretme, doğruyu ortaya çıkarma durumu zuhûr etmiş olsun.¹⁰⁰ Âyet-i kerîmelerde geçen aklın kullanılması; aklın fonksiyonlarını, işlevlerini ve görevlerini tespit etmeye yarayan bir durumdur.

Aklın fonksiyonlarına ve görevlerine bakacak olursak; kıyas etmek, ölçmek,¹⁰¹ ibret almak, düşünmek,¹⁰² anlamak, kavramak,¹⁰³ öncülerden de istifade ederek sonranın nasıl olacağını tahmin etme, akıbetin nasıl olacağını bilme,¹⁰⁴ tartmak, iyiyi kötüden ayırma,¹⁰⁵ doğruyu bulma vasıtası, hakikati anlama aracı,¹⁰⁶ ayırt etmek, doğruyu ortaya çıkarma,¹⁰⁷ düşünüp anlamak, tehlikelere karşı koruma,¹⁰⁸ eşyaya yaratıcının varlığıyla bakma¹⁰⁹ gibi anlamlara gelir.

Kurân-ı Kerîm’de aklın işlevine muhatap olan, mü’min kâfir ayrımında kâfirlerin daha çok anıldığını görürüz. Allah, kâfirlerden bahsettiği âyet-i kerîmelerde daha çok, tevbih (azarlama) ifade eden “akletmez misiniz” soru kalıbıyla akıl konusu geçmektedir. Bu âyet-i kerîmeleri tersten okuma şekliyle; sözün nereye gittiğini düşünme, olayların arka planının araştırma,¹¹⁰ insanı hayvandan ayıran özellik,¹¹¹ yalanla doğruyu ayırt etme,¹¹² doğruya rehberlik etme,¹¹³ geçmiş muhasebe etme,¹¹⁴ önündeki bilgiyi, öğüdü nasihat alma aracı,¹¹⁵

¹⁰⁰ Gölcük - Toprak, *Kelâm Tarih Ekoller Problemler*, 92-95.

¹⁰¹ el-Bakara 2/44.

¹⁰² el-Bakara 2/73.

¹⁰³ el-Bakara 2/75.

¹⁰⁴ el-Bakara 2/76.

¹⁰⁵ el-Bakara 2/170.

¹⁰⁶ el-Bakara 2/242.

¹⁰⁷ Âl-i İmrân 3/65.

¹⁰⁸ Âl-i İmrân 3/118.

¹⁰⁹ Âl-i İmrân 3/190.

¹¹⁰ el-Mâide 5/03.

¹¹¹ el-Enfâl 8/22.

¹¹² Yunus 10/16.

¹¹³ Hûd 11/78.

¹¹⁴ Yusuf 12/109.

¹¹⁵ el-Enbiyâ 21/10.

akledildiğinde istenilen sonucun alınacağı, aklın öncülerden etkilendiği ve eserle müessir arasındaki bağı çözebildiği,¹¹⁶ kötü olanı görme, geçmiş hakkında münasebet kurup kötü durumdan çıkma,¹¹⁷ ibret alma, ders çıkarma,¹¹⁸ gibi anlamlara gelir. Sonuç olarak Kurân-ı Kerîm’de insanın fiillerinin Allah’a isnat edilmesinden dolayı insanın sorumluluğu yok dersek kâfirlerin tevbih edilmesini boşa çıkarmış oluruz.

1.3.3. İnsanın İrâde Sahibi Varlık Olması

İrâde, if’âl babında mastar olup, sözlük manasıyla; şehvet, dilek ve umuttan oluşan bir güçtür. Bu kelime, yapılmasının veya yapılmamasının olduğuna karar verilen bir şeye nefsin meyletmesi için ad yapılmıştır. Bu kelime kimi zaman, işin evveli için kullanılır; o da nefsin bir şeye olan meylidir (özlemidir). Kimi zaman da işin sonu için kullanılır; o da o işin yapılmasının veya yapılmamasının gerekli olduğuna karar vermektir.¹¹⁹ İrâde de; kavramsal olarak bir zorunluluk söz konusu olmayıp, yapılması veya yapılmaması mümkün olan iki hususta iki taraftan birini tercih etmeyi gerektiren niteliklidir.¹²⁰

İnsanın irâdesi; İslâm düşünce tarihinde üzerinde çokça durulduğu, hakkında ateşli tartışmalar yapıldığı, konu hakkında da fazlaca araştırma ve yazılmış kaynakların olduğu bir husustur. Bu açıdan irâdeyle ilgili yapılan araştırmaların ışığında, insanı mükellef yapan ve sorumluluğuyla alakalı olan, aynı zaman da insana has olan irâde sıfatının var olup olmadığını tespit etmeye çalışacağız. İnsanın irâde tespit etmek için; Kurân-ı Kerîm kelâm tarihi ve İslâm medeniyetinde bu konunun nasıl işlendiğini, bir de insanın kendi hâricinde başka varlıklarla olan ilişkisinde bu sıfatın nasıl tezahür ettiğini tetkik etmeye çalışacağız.

Yalın ifadeyle söyleyecek olursak; irâde dışarıdan herhangi bir zorlama olmaksızın insanın önünde var olan durumu seçme hürriyetidir. İrâdeyi felsefi olarak tanımlayacak olursak: Birtakım saik/motif ve sebeplere göre eylemleri, arzu, niyet ve gayeleri kontrol etme, belirleme gücüdür. Ayrıca; özgürlüğü ihtiva eden istektir. Tasavvurlar ve fikirler üzerinde düşünerek

¹¹⁶ el-Ankebût 29/35.

¹¹⁷ Yâsîn 36/62.

¹¹⁸ Yâsîn 36/68.

¹¹⁹ İsfehani, Müfredât Kur’an Kavramları Sözlüğü, “rvd” md., 448.

¹²⁰ Topaloğlu - Çelebi, Kelâm Terimleri Sözlüğü, “irade” md., 158.

onları gerçekleştirme kararıdır. Çeşitli şartlar altında gerçekleştirilecek eylemi, dış zorlama olmaksızın uygulama gücü ve kabiliyetidir.¹²¹ Bu yaptığımız iki tanım üzerinden, Kurân-ı Kerîm’de ’deki irâde sıfatını çağrıştıran âyetleri irdeleyeceğiz.

İnsanın irâdeli varlık olmasını dileyen Allah Teâlâ’dır. İnsanın irâdeli varlık olarak yeryüzünde bulunması kendi seçimiyle olmamıştır. Yani, insan irâdeli olmayı bizzat kendisi belirlememiştir. Beşerin irâdeli olmasının kaynağı bizatihi kendisini yaratandır.¹²² İnsandan irâdeyi alanlar, aslında kendisinin irâdeli bir varlık olmasını, irâde etmiş olanın muradına aykırı olmuş oluyorlar.

İrâde olduğuna kanaat getirmek ve irâde sonucunu görmek için, birden fazla şıkkın olması lazım. İnsanın önünde birden fazla şık olup, bu şıklardan birini seçme hakkının olduğunu âyet-i kerîmelerden görebiliriz:

“Ey insanlar! Rasûl size Rabbinizden gerçeği getirdi (bunda şüphe yoktur), şu halde kendi iyiliğinize olarak (ona) iman edin. Eğer inkâr ederseniz, göklerde ve yerde ne varsa şüphesiz hepsi Allah’ındır. (O’nun sizin inanmanıza ihtiyacı yoktur). Allah geniş ilim ve hikmet sahibidir”.¹²³

“Kim hidâyet yolunu seçerse, bunu ancak kendi iyiliği için seçmiş olur; kim de doğruluktan saparsa, kendi zararına sapmış olur. Hiçbir günahkâr, başkasının günah yükünü üslenmez. Biz, bir peygamber göndermedikçe (kimseye) azap edecek değiliz”.¹²⁴

“Ve de ki: Hak, Rabbinizdendir. Öyle ise dileyen iman etsin, dileyen inkâr etsin”.¹²⁵

“Artık kim doğru yola gelirse, yalnız kendisi için gelmiş olur; kim de saparsa ona de ki: Ben sadece uyarıcılardanım”.¹²⁶

“Şüphesiz biz ona (doğru) yolu gösterdik. İster şükredici olsun ister nankör”.¹²⁷

¹²¹ Bolay, *Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü*, “irade” md., 185.

¹²² Mevlüt Özler, *İslâm Düşüncesinde İnsan Hürriyeti* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2010), 42.

¹²³ en-Nisâ 4/170.

¹²⁴ el-İsrâ 17/15.

¹²⁵ el- Kehf 18/29.

¹²⁶ en-Neml 27/92.

¹²⁷ el-İnsan 76/3.

Âyet-i kerîmelere dikkat edecek olursak insana birden fazla seçenek sunulmuştur. İnsan isterse cennet yolu olan; iyiliği, güzelliği, sırad-ı müstakimi seçer yahut çirkini, kötüyü, batılı ifade eden cehennem yolunu seçer.

İnsanın irâdesinin olmadığı yer; seçeneklerin sayısıdır. En nihâyet insan önüne iki seçenek konulmuştur. Seçeneklerin sayısını belirleme insana bırakılmamış olsa bile, iki şıktan birini seçmede; insan bağımsız olup, dışarıdan herhangi bir müdahale yoktur.¹²⁸ Bu sebepten dolayı İslâm medeniyetinde insanın irâdeli bir varlık olduğunu kabul eden büyük kitle olmasına karşın, insanın irâdesinin olmadığını kabul eden fırkalar da zuhûr etmiştir.¹²⁹

İslâm medeniyetinde insanın hürriyeti genelde üç başlık içinde işlenmiştir. Birincisi; insana irâde hürriyeti vermeyen, insanın bir irâdesi olduğunu kabul etmeyen Cebriyye'yi görüyoruz.¹³⁰ Bunun karşında insanın irâdesi neticesinde ortaya çıkan fiillerinin yaratıcısı olduğunu söyleyen Mu'tezile'yi görüyoruz.¹³¹ Son olarak da insana irâde hürriyeti vermekle beraber; insanın fiillerini ortaya çıkarmada, fiillerin yaratıcısının Allah olduğunu kabul edip, kulun fiillerinin ortaya çıkarmasında kesbi yönünün olduğunu kabul eden Ehl-i Sünneti görüyoruz.¹³²

Cebriyye; insanın bir şey yapmaya kudretinin olmadığını, fiillerinde mecbur olduğu, irâde ve seçme özgürlüğünün olmadığını kabul etmiştir. Cansız varlıklarda ağaç meyve verdi, su aktı, taş yuvarlandı, güneş doğdu ve battı, gibi fiiller gerçek mânada olmayıp mecâzî mânada nispet ediliyorsa, kulların fiillerinin kendilerine izâfe edilmesi hakikî olmayıp mecâzîdir. Bütün fiiller zorunlu olduğu gibi, sevap ve cezada da zorunluluk vardır.¹³³ Ayrıca Cebriyye kendi görüşünü desteklemek için, Kurân-ı Kerîm'de kulların fiillerinin Allah'a isnat edildiği

¹²⁸ Numan b. Sabit, *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri*, trc. Mustafa Öz, 7. Baskı (İstanbul: İfav Yayınları, 2011), 72-73.

¹²⁹ Muhammed eş-Şehristânî, *Milel ve Nihal*, trc. Mustafa Öz (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008), 86.

¹³⁰ Abdu'l-Aziz el-Mecdûb, *Efâlu'l-ibâd fî'l-Kur'an-ı Kerim* (Beyrut: Dâru İbn-i Hazm, 2008), 89-91.

¹³¹ Mecdûb, *Efâlu'l-ibâd fî'l-Kur'an-ı Kerim*, 91-94.

¹³² Ali b. Sultan Muhammed el-Kârî, *Şerhu'l-fikhi'l-ekber*, thk. Mervân Muhammed, 2. Baskı (Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 2009), 114-119; Ebu'l-Muîn Meymûn b. Muhammed en-Nesefî, *Tabsiratü'l edille fî usûli'd-din*, thk. Hüseyin Atay - Şaban Ali Düzgün (Ankara: D.İ.B. Yayınları, 2003), 2: 192-194; Muhammed b. Muhammaed b. Mahmûd el-Bâbertî, *Şerhu'l-akîdeti'l-Tahâvî* (Dımeşk: Mektebetü Dâri'd-Dekâk, 2010), 47-50.

¹³³ Muhammed eş-Şehristânî, *Milel ve Nihal*, 86.

âyetlere sarılmışlardır.¹³⁴ Cebriyye'nin bu fikirlerine karşılık; insanın hürriyetinin olduğuna hem nakil hem de akıl olur vermiştir. İrâde olmadığı yerde insanın sorumlu olmasının, sevap ve cezayı hak etmesinin anlamı kalmaz. Bu durumda insanla, diğer varlıkların arasını tefrik neredeyse imkânsızlaştırır. İnsanı yüce kılan seçme hürriyetinin olmasıdır. İnsan fiillerinde mecbur olduğunda, insanlara bir uyarıcı gelmesinin anlamı kalmaz.¹³⁵

İnsanın irâdeyle ilgili olarak; Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile'nin görüşlerine, fiiller başlığı altında değineceğimiz için burada, mezheplerin, bu konu hakkındaki görüşlerinden bahsetmeyeceğiz.

Kurân-ı Kerîm'de beşerin fiilleriyle alakalı olup, Allah'a isnat edilen âyet-i kerîmeler beşerin irâdesinin kapsamına girmektedir.¹³⁶ Kurân-ı Kerîm'de kulların fiillerinin Allah'a isnat edilmesi sebebiyle insanların irâdesini yok sayan insanlar vardır. Hâlbuki irâdenin olmadığını kabul edenler ve ezeli yazgı çerçevesinde, her şeyin önceden belirlendiğine ve bu belirlenmeye göre hayatın idame edildiğine inanan insanları, gerçek hayatta sözleri eylemleri kendilerini yalanlar. En küçük iş için dahi önceden plan yapıp hazırlanırlar. Başlarına ne geleceğini beklemezler ve gelecek için plan yapıp dururlar.¹³⁷ Örneğin bir öğrenci sınava gireceği zaman öncesinde, sınava hazırlık yapar. Birisi hasta olduğu zaman, hastalığının tedavi yollarını araştırıp şifa bulmaya çalışır. Birisi bir başkasını kasıtlı öldürdüğü zaman, öldüren katil diye damgalanır. Bu saydığımız hususlarda insanın irâdesi yoksa ezelde yazılacak hususlar başına gelecekse insanın, tedbir almasının, plan program yapmasının anlamı nerede kalacak? Hiç kimse kuvvetinin yettiği bir şeyde, "Dilememe rağmen istediğim olmadı" diyememiştir. Misal olarak, karşısında duran bir cismi almak isteğinde bu cismi almasına engel bir şey somut olarak gözlemlenmemiştir.¹³⁸

¹³⁴ Mevlüt Özler, *İslâm Düşüncesinde Tevhid* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2005), 178.

¹³⁵ Özler, *İslâm Düşüncesinde İnsan Hürriyeti*, 115-116.

¹³⁶ İbrahim Sarmış, *Kur'an'da Kader Takdirin Anlamı Ve Sünnetullah*, 2. Baskı (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2015), 104.

¹³⁷ Bekir Topaloğlu v.dğr. *İslâm'da İnanç Esasları*, 8. Baskı (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2009), 134-135.

¹³⁸ Muhammed Seyyid Bey, *Usulî Fıkıh Derslerinde İrâde Kaza ve Kader*, haz. Nizamettin Saltan (İstanbul: Moralite Yayınları, 2012), 185-190.

1.4. İnsanın Fiilleri ve Teosentrik Dil

Beşerin fiilleri doğrultusunda, dört tane görüş ortaya çıkmıştır:

- 1) Cebr-i Mutlak
- 2) Cebr-i Mutavassıt
- 3) Tefvîz-ı Mutlak
- 4) Tefvîz-ı Mutavassıt

Birincisi “Cebriyye’yi” ikincisi “Eş’ariyye’yi” üçüncüsü “Mu‘tezile’yi” ve sonuncusu da “Mâturidîyye’yi” temsil etmektedir.¹³⁹

Yukarıda açıkladığımız bu dört görüşün kendi görüşleri muvacehesinde dayandığı temel iki mukaddime vardır:

- 1) Her şeyin yaratıcısı Allah’tır.
- 2) İnsanlar, kendi irâde ve ihtiyâriyle hareket ederler.

Birinci mukaddimeyi¹⁴⁰ alan Cebriyye, insanın fiillerinde kendi seçim hakkının olmadığını savunmuşlardır. İnsanlara fiillerinin kendisine izâfe edilmesinin, mecâzî olduğunu söylemişlerdir. Bundan ötürü de kulların fiillerinin Allah’a isnat edildiği âyet-i kerîmeleri her hangi bir te’vile tâbi tutmayıp lafzî olarak kabul etmişlerdir.

Mu‘tezile ise Cebriyye’nin tam karşısında olup ikinci mukaddimeyi¹⁴¹ benimseyip, kulların fiillerinin ortaya çıkışında, hariçten bir etkinin olmadığını, beşeri fiillerin meydana gelişi beşerin kudretiyle olduğunu söylemişlerdir. İlâhî kudretin beşerin fiillerinde te’siri olmadığı gibi, Cenâb-ı Hak’ın kulun kendi fiilini orta çıkarması için insanın kendisine fiilini havale ettiğini söylemişlerdir.¹⁴² Bu görüşe sahip olanlar; Allah’ın, kulların fiillerinin yaratıcısı

¹³⁹ Seyyid Bey, *Usulî Fıkıh Derslerinde İrâde Kaza ve Kader*, 137.

¹⁴⁰ “ Her şeyin yaratıcısı Allah’tır”.

¹⁴¹ “ İnsanlar, kendi irade ve ihtiyâriyle hareket ederler”.

¹⁴² Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu’l-usûli’l-hamse*, trc. İlyas Çelebi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler, 2013), 2: 76; H. Austryn Wolfson, *Kelâm Felsefeleri (Müslüman-Hıristiyan-Yahudi kelâmı)*, trc. Kasım Turhan (İstanbul: Kitabevi, 2001), 470; Halil İbrahim Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi* (Ankara: D.İ.B. Yayınları, 2016) 212; Yunus Kaya, *İlm-i Kelâm* (Erzurum: Uzakülke Yayınları, 2010), 60.

olmadığını kabul etmişler¹⁴³ ve kul kendi fiilinin yaratıcısı olduğunu izhâr etmişlerdir. Bu görüşe kâil olmalarının sebebi olarak; dışarıdan kulun fiiline etki yapılması kulun seçimini elinden alacağını, belirtmişlerdir. Bunlar; kul kendi fiillerinde bağımsız olmadığına, kulun ceza ve sevap görmesinin âdil olmadığını beyan etmişlerdir.¹⁴⁴

Ehl-i Sünnet'in iki ekolü olan Eş'arilik ve Mâturidîlik, her iki mukaddimeyi¹⁴⁵ de kabul edip, Allah Teâlâ'nın yaratma yönüne tahdit koymadıkları gibi, kulun irâdesini de kabul etmişlerdir.¹⁴⁶ Ehl-i Sünnete göre, kulların fiilleri de yaratmanın kapsamına girmektedir. Bu konudaki delilleri; “Allah sizi ve işlerinizi yaratandır”.¹⁴⁷ âyet-i kerîmesidir.

Kulun fiillerinin yaratılmasından ötürü kul fiillerini işlerken bağımsız değildir diyemeyiz. Bu açıdan Allah Teâlâ kullarından hiç birini, imana ve küfre zorlamadığı gibi mü'min ve kâfir olarak da yaratmamıştır. İnsanları şahıs olarak yaratmıştır. Kulun fiilinin ortaya çıkmasında; yaratma Allah'a, kesb kula racidir.¹⁴⁸

Ehl-i Sünnetin iki kolundan biri olan Mâturidîlere göre, bir fiilin insandan zuhûr etmesi için, kudretinin ve irâdesinin bulunması gerekir Kudret, irâdeye uygun olarak güç ve kuvvet dâhilinde olan şeylere (makdurat) te'sir icra eden ve fâili, bir işi yapıp yapmamaya iten kuvvettir. Kudrette ikiye ayrılmıştır:

- 1) Kudret-i Külliye
- 2) Kudret-i Cüz'îye

Kudret-i külliye, insanda bi'l kuvve olarak bulunan sıfattır. Fiilden öncede sonrada bulunur. Kudret-i külliye'nin bulunması için, bedendeki uzuvların sıhhat ve selameti şarttır. Klasik kelâm kitaplarında buna istitâat denmektedir. İnsan bununla bir fiilin iki tarafına işleyip işlememek cihetlerine güç yetirir.¹⁴⁹

¹⁴³ Seyyid Bey, *Usulî Fıkıh Derslerinde İrâde Kaza ve Kader*, 138

¹⁴⁴ Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 82.

¹⁴⁵ Bu iki mukaddime: “Her şeyin yaratıcısı Allah olduğu ve insanlar, kendi irade ve seçimiyle hareket eder”.

¹⁴⁶ İmam Azam, *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri*, 72-77; İmam Ebul Yusr Muhammed Pezdevî, *Ehli Sünnet Akaidi*, 3. Baskı (İstanbul; Kayıhan Yayınları, 1994), 143-152; es-Sâbûnî, *el-Bidaye fî usulu'd-din*, 64-67; Sa'düddîn et-Taftâzânî, *Şerhu'l akâid*, trc. Talha Hakan Alp, 4. Baskı (İstanbul: İfav Yayınları, 2017), 54-60.

¹⁴⁷ es-Sâffât 37/96.

¹⁴⁸ İmam Azam, *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri*, 72-73.

¹⁴⁹ Seyyid Bey, *Usulî Fıkıh Derslerinde İrâde Kaza ve Kader*, 140-141.

Kudret-i cüz'îye, kudret-i külliye'nin muayyen fiiline taalluku daha doğrusu taalluk eden bir ferdi demektir ki fiil bununla hâsıl olur. Kudret-i cüz'îye fiilden önce ve sonra bulunmaz. Fiille beraber ortaya çıkar.¹⁵⁰

Kudret gibi irâde de ikiye ayrılır:

- 1) İrâde-i Külliye
- 2) İrâde-i Cüz'îye

İrâde-i külliye; insanda bi'l kuvve olarak bulunan bir sıfattır. Fiilin öncesinde ve sonrasında bulunan sıfattır. İrâde-i külliye ve kudretin her iki türü de Cenâb-ı Hak tarafından yaratılmıştır. İrâde-i cüz'îye ise, irâde-i külliye'nin diğer bir ifadeyle irâde, kuvvet ve sıfatının, muayyen bir işin iki tarafından birine taalluk etmesidir ki kudreti o yöne sarf etmek demektir. Kast, azm, niyet, ihtiyar kelimeleriyle de ifade edilir. Böylece, Mâturidîler, cüz-i irâdenin yaratılmadığını dile getirmektedirler.¹⁵¹

Mâturidîlere göre kulun hür irâdesine mâlik olabilmesi için, irâde-i cüz'îyesinin yaratılmamış olması gerekir. Eğer bunun aksi olursa, insanın fiillerinde bağımsız olduğu söylenmez. İnsanın fiilleri, ihtiyârî olmaktan çıkıp ızdırarı olur. İşte bu yüzden Ehl-i Sünnet ekolüne mensup Mâturidî ekolü, Allah'a isnat edilen kulların fiillerinin geçtiği âyet-i kerîmeleri Allah'ın yaratma sıfatıyla açıklayıp, kulların cüz-i irâdelerini kullanmalarında icbâr altında olmadığından dolayı, kulun seçme hürriyetinin olduğunu söylemişlerdir.¹⁵²

Eş'ariler ise bu irâde çeşidinin yaratılmış olduğunu söylemeleri neticesinde, insanın irâdesinin ve irâde sonucu ortaya çıkan fiilin hür olduğunu söylemek mümkün olmamaktadır. İşte bu yüzden Eş'ariler cebr-i mutavassıt olarak adlandırılmışlardır.¹⁵³

Günümüzde ise beşerin fiilleri farklı şekilde kategorize edilip, Kurân-ı Kerîm'de beşerin fiilleri üç başlık altında incelenmiştir:

¹⁵⁰ Seyyid Bey, *Usulî Fıkıh Derslerinde İrâde Kaza ve Kader*, 141.

¹⁵¹ Seyyid Bey, *Usulî Fıkıh Derslerinde İrâde Kaza ve Kader*, 142.

¹⁵² Özler, *İslâm Düşüncesinde Tevhid*, 216.

¹⁵³ Seyyid Bey, *Usulî Fıkıh Derslerinde İrâde Kaza ve Kader*, 142-143.

1) Yalnız Allah'a isnat edilip, Allah dışında hiçbir varlığa isnat edilmeyen fiiller: Azap, fitrat, rahmet, mağfiret gibi fiiller bu kâbildendir.¹⁵⁴

2) İnsanın kendi fiillerinin, kendisine nispet edilip, fâil olarak fiillerinin kendisine râci olup, sorumluluğun kendisine yüklendiği fiillerdir:

“Herkes kendi kazandığının kefilidir”.¹⁵⁵

“Gerçekten hiçbir günahkâr, başkasının günah yükünü yüklenemez”.¹⁵⁶

“Bilsin ki insan için kendi çalışmasından başka bir şey yoktur”.¹⁵⁷

“De ki: Herkes, kendi mizaç ve meşrebine göre iş yapar. Bu durumda kimin doğru bir yol tuttuğunu Rabbiniz en iyi bilendir”.¹⁵⁸

“(Doğrusu) size Rabbiniz tarafından basiretler (idrak kabiliyeti) verilmiştir. Artık kim hakkı görürse faydası kendisine, kim de kör olursa zararı kendinedir. Ben üzerinize bekçi değilim”.¹⁵⁹

“De ki: Bizim işlediğimiz suçtan siz sorumlu değilsiniz; biz de sizin işlediğinizden sorulacak değiliz”.¹⁶⁰

“Rasûlüm)! Şüphesiz biz bu Kitabı sana, insanlar için hak olarak indirdik. Artık kim doğru yolu seçerse kendi lehinedir; kim de saparsa ancak kendi aleyhine sapmış olur. Sen onların üzerinde vekil değilsin”.¹⁶¹

“Kim iyi bir iş yaparsa, bu kendi lehinedir. Kim de kötülük yaparsa aleyhinedir. Rabbin kullara zulmedici değildir”.¹⁶²

¹⁵⁴ Sarmış, *Kur'an'da Kader Takdirin Anlamı Ve Sünnetullah*, 106.

¹⁵⁵ el-Müddesir 74/38.

¹⁵⁶ en- Necm 53/38.

¹⁵⁷ en-Necm 53/39.

¹⁵⁸ el-İsrâ 17/84.

¹⁵⁹ el-En'am 6/104.

¹⁶⁰ Sebe' 34/25.

¹⁶¹ ez-Zümer 39/41.

¹⁶² Fussilet 41/46.

3) Kurân-ı Kerîm’de kimi âyetler vardır ki; eylemler, fiiller, insan etrafında dönmesine ve doğrudan insanı ilgilendirmesine rağmen, âyet-i kerîmeler cebri çağrıştıracak muhtevaya sahiptir. Bu âyetler insanın elinin kolunun bağlanıp eylemlerinde mecbur olduğu hissini verir. Mecbur olduğu hissini verdiği için de eylemlerinde hür bir insandan bahsetmek mümkün olmamaktadır.

“Şüphesiz ki Allah dilediğine doğru yolu gösterir”.¹⁶³

“Allah kimi dilerse onu şaşırır, dilediği kimseyi de doğru yola iletir”.¹⁶⁴

“(Ya Muhammed!) Onları doğru yola iletmek sana ait değildir. Lâkin Allah dilediğini doğru yola iletir”.¹⁶⁵

“Eğer Allah sizi azdırmak istiyorsa, ben size öğüt vermek istesem de, öğüdüm size fayda vermez. (Çünkü) O sizin Rabbinizdir. Ve (nihâyet) O’na döndürüleceksiniz”.¹⁶⁶

“Allah kimi saptırırsa artık onu doğru yola iletcek yoktur”.¹⁶⁷

“Allah dileseydi hepinizi bir tek ümmet kıları; fakat O, dilediğini saptırır, dilediğini de doğru yola iletir. Yaptıklarınızdan mutlaka sorumlu tutulacaksınız”.¹⁶⁸

“Hevâ ve hevesini tanrı edinen ve Allah’ın (kendi katındaki) bir bilgiye göre saptırdığı, kulağını ve kalbini mühürlediği, gözünün üstüne de perde çektiği kimseyi gördün mü? Şimdi onu Allah’tan başka kim doğru yola erdirtir? Hâlâ ibret almayacak mısınız?”.¹⁶⁹

“Âlemlerin Rabbi Allah dilemedikçe siz dileyemezsiniz”.¹⁷⁰

¹⁶³ el-Bakara 2/213.

¹⁶⁴ el-En’am 6/39.

¹⁶⁵ e-l-Bakara 2/272.

¹⁶⁶ Hûd 11/34.

¹⁶⁷ er-Ra’d 13/33.

¹⁶⁸ en-Nahl 16/93.

¹⁶⁹ el-Câsiye 45/23.

¹⁷⁰ et-Tekvîr 81/29.

Hem nakil hem de akıl, insanın ceza ve ödüle erişmesi için yapıp etmelerinde dışarıdan bir te'sirin olmaması gerektiğini söylemektedir.¹⁷¹ Dışarıdan bir etki olduğu zaman insanın övgüyü ve yergiyi hak etmesini izah etmek zorlaşır.¹⁷² Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet her ne kadar insanın eylemlerinin çıkışında farklı teoriler geliştirmiş olsalar da, sonuç itibariyle beşerin yaptığı fiilin kendisine dönmesi itibariyle, fiillerinde hür olduklarını söylemişlerdir. Belki de ortak noktaları bu olmuştur.

Aklî olarak biliyoruz ki, Allah'ın kitabında tenakuz yoktur.¹⁷³ Allah'ın kitabında tenakuz olmayacağına göre; kimi âyetler bir taraftan insanın eylemlerinde hür olduğunu söylerken, kimi âyetlerse insanın eylemlerinde hür olmayıp cebir altında olduğunu söylemektedir. İşte bu durumda âyetleri nasıl anlamalıyız? İtikâdî mezhepler, kendi anlayışları ve mezhep kabulleri cihetinde bu âyetleri anlayıp yorumlamışlardır. Asıl burada vurgulamak istediğimiz nokta, cebr ifade eden âyetleri Allah merkezli dil kapsamında okumaya ve anlamaya çalışacağız.

Teosentrik dil; insan hareketlerinin, bütün varlık ve oluş şekillerinin yegâne kaynağı ve hâkimi olarak merkezinde Allah'ın olmasıdır. Her oluşun ve hareketin mutlak olarak Allah'a izâfe edilmesidir.¹⁷⁴

“Antrosentrik (insanî) olanın muğayiri olan teosentrik, bir olguyu, bir süreci, bir durumu; Tanrı/yaratan merkezli okuma, anlama, anlamlandırma, inceleme ve değerlendirme perspektifidir. Kur'ân'da kullanılan dilin teosentrik (Tanrı merkezci) bir dil ve anlatım üslubuna sahip olduğu görülmektedir. Kımıldayan bir yapraktan, toprağı yarıp çıkan bir tohumdan, gökyüzünde hareket eden bulutlardan ve yağan yağmurlardan tutun da insan eylemlerine kadar

¹⁷¹ Allah yarattıklarından hiçbir kimseyi, küfür ve iman üzere yaratmadı. Aynı zamanda onları ne mümin ne de kâfir olarak yarattı. Onları şahıs olarak yarattı. İman ve küfür kulların fiillerindedir. (İmam Azam, *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri*, 72-73).

¹⁷² Abdurrahman Şeref, *Ahlak İlmi*, sad. Mevlüt Uyanık - Aygün Akyol (Ankara: Elis Yayınları, 2012), 41.

¹⁷³ “Kur'an'ın bütününde, insanın eylemlerinde hür ve eylemlerini gerçekleştirebilecek bir kudrete sahip olduğuna, dolayısıyla onun iyi ya da kötü tüm eylemlerinden sorumlu olduğu bilinci taşıması gerektiğine vurgu yapılır. Bu nedenle, Kur'an'dan insanda bu sorumluluk bilincinin oluşmasına zarar verebilecek bütün fiil ve hürriyet teorilerine bir destek bulmak arayışına arayışlarına girişmek, Kurân'ın en başta gelen hedef gayelerinden birini göz ardı etmek ve bunun doğal sonucu olarak da onu yanlış yorumlamak anlamına gelir”. Metin Özdemir, *İslam Düşüncesinde Kötülük Problemi* (İstanbul: Furkan Yayınları, 2001), 302.

¹⁷⁴ Izutzu, *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, 21.

pek çok doğal olay yahut insanî devinim Tanrı iradesinin yahut onun müdahalesinin bir sonucu olarak Kur'ân'da tasvir edilmiştir. Buna hâkimiyet dili demek de mümkündür. Bu tür bir dilin kullanımı sadece Kur'ân'a özgü değildir. Bu aslında bütün ilâhi dinlerde var olan bir hitap yapısı hatta kadim toplumların akıl yapısına egemen olan etraflarında cereyan eden hadiseleri anlamlandırma ve değerlendirme biçimidir".¹⁷⁵

Kutsal dinlerin dili tanrı merkezli olduğunu kabul edersek, Kur'ân-ı Kerîm'de kulların fiillerinin Allah'a isnat edildiği âyetleri bu dil kapsamında değerlendirebiliriz. Bu dilin temel esprisi; kula âit olan fiilin Allah'a atfedilmesidir. Normalde fiil kulun elinde zuhur etmişken, herhangi bir sebepten dolayı fiil, Tanrı'ya izâfe edilmiştir.¹⁷⁶ Tanrı'ya izâfe edilmesinden dolayı; eylemlerinde mecbur olan bir kul portresi ortaya çıkıyorken, bu üslup sayesinde kulların eylemlerinde mecbur olmadığını idrak edebiliriz.

Tanrı merkezli dilde iki önemli nokta olduğunu iddia edebiliriz. Birincisi, teosentrik dil sebebiyle kulun seçim hakkının elinden alınmadığını söyleyebiliriz. Bu yönüyle kul eylemlerinden sorumludur. Kimi âyetlerde insanın mecbur oluşundan bahsedilmesi, din dilinden kaynaklanmaktadır.

İnsanın fiilleri açısından kimi âyetler insanın hür oluşundan bahsederken kimi âyetler ise hür olmadığından bahseder. İnsanın hür olmadığını bahseden âyetler, din dili kapsamında değer bulur. İnsanın mecbur olduğunu anlatan âyetleri anlamlandırmada tanrı merkezli dil bize yardımcı olur. Bu dil sayesinde, fiil Allah'a atfedilse de gerçek fâilin insan olduğunu biliriz. Bu tarafıyla iki âyet grubu olduğuna göre, tanrı merkezli dil kullanılmasının bir takım sebepleri olabilir. İki âyet grubu da insanın eylemlerini anlatmaktadır. Bir âyet grubunda hür oluşundan bahsediyor, diğer âyet grubunda hür olmadığından bahsediyorsa, bu yönüyle farklı gaye güdülmüş olabilir. İkinci önemli nokta olarak bu dediklerimizi, sayabiliriz.

¹⁷⁵ Dindi, "Kur'ân'ı Teosentrik veTarihî Okuma Denemesi: Ashâbu'l-Fil Örneği", 51-52.

¹⁷⁶ Dindi, "Kur'ân'ı Teosentrik veTarihî Okuma Denemesi: Ashâbu'l-Fil Örneği", 56.

İKİNCİ BÖLÜM

KUR'ÂN-I KERİM'DE KULLARIN FİİLLERİNİN ALLAH'A İSNAT EDİLMESİNİN HİKMETLERİ

İnsanın mutlak bağımsız oluşundan bahseden âyetlerle, cebr ifade eden âyetler¹⁷⁷ beraber düşünüldüğü zaman, insanın eylemleri hakkında farklı iki üslubun kullanılmasının; bir hikmeti, sebebi ve gayesi olduğu kanaatindeyiz. İfade ettiğimiz bu durum, başka araştırmacıların da dikkatini çekmiş olmalı ki, bunlar bu iki üslubu değerlendirip, sebeplerinin ne olabileceğini araştırmışlardır.¹⁷⁸

Sosyal ilimlerdeki her ilmin kendine has bir kavram dünyası ve kendine özgü bir dilinin olduğu kabul edilir.¹⁷⁹ Din dili de bu dediğimizden varestedir.¹⁸⁰ Dinin kendisine özel bir dili vardır.¹⁸¹ Bu dili bildiğimiz zaman tanrının kastının ne olduğunu ve âyetlerin anlam dünyasının sınırlarının ne olduğunu ve bize ne anlattığını kolay bir şekilde kavrama imkânını elde edebiliriz.¹⁸² Yukarıda söylediğimiz gibi, insanın eylemlerini anlatan iki farklı anlayışın seslendirilmesinde din dilinin etkisi olabilir. Tanrı, hitabını anlatmak için insanın insanla olan iletişimdeki dili kullanmış olsa dahi, aynı cümleleri ifade eden tanrıyla insanın kastettiği mana farklı olabilir.¹⁸³ Mesela; tanrının “X’i” sevmesiyle insanın “X’i” sevmesi farklı şeylerdir. İki

¹⁷⁷ Cebr ve hürriyet ifade eden ayetlerin bir kısmının tespiti için bk.: Özler, *İslâm Düşüncesinde İnsan Hürriyeti*, 45-48.

¹⁷⁸ Sarmış, *Kur'an'da Kader Takdirin Anlamı Ve Sünnetullah*, 108-110; Özler, *İslâm Düşüncesinde İnsan Hürriyeti*, 50-51.

¹⁷⁹ Yaşar Nuri Öztürk, *Tasavvufa Giriş Varlık ve İnsan*, (İstanbul: Yelken Matbaası, 1978), 25.

¹⁸⁰ Paul Tillich, *Ahlâk ve Ötesi*, trc. Aliye Çınar, 2. Baskı (Ankara: Elis Yayınları, 2014), 137.

¹⁸¹ Tillich, *Ahlâk ve Ötesi*, 140.

¹⁸² Sadık Kılıç, *Tarihsellik Ve Akılcılık Bağlamında Kur'an'ı Anlama Sorunu* (İstanbul: İhtar Yayıncılık, 1999), 73-74.

¹⁸³ İbrahim Bor, *Analitik Dil Felsefesinde Dil, Düşünce ve Anlam*, (Ankara: Elis Yayınları, 2014), 118-119.

varlıkta aynı olguyu ifade etseler de ontolojik olarak farklı oluşları kast edilenin ve anlam genişliğinin benzer olmayacağı hususu ön plana çıkmaktadır.¹⁸⁴

Kur'an'ı Kerim'de kulların fiillerinin Allah'a isnat edilmesiyle alakalı olarak; bu dilin hakikî mi mecâz mı olduğu hususunda, hakikî olmayıp mecâz olduğu söylenmiş ve bu dilin güttüğü gayenin ahlâkî öğüt olduğu belirtilmiştir. Din dilinin, hitap ettiği insanların ahlâkî değerlerini yükseltmeyi hedeflediği söylenmiştir.¹⁸⁵

Âyet-i kerîmeleri literal okuduğumuzda, lafzî olarak âyet-i kerîmelerde söylenen yönlerin ispat edilmesi yüzde yüz mümkün değildir. Mesela Allah'ın insanlara yardım etme hususunda, bilim gibi doğruluğunu ispat etmek gibi bir durum söz konusu değildir. En nihâyet bu anlattığımız durum, bilimde bir şeyin sahilliğini belirlemek için yapılan deney gibi bir şey olmayıp inancın konusudur. Tanrı merkezli dil kullanılmasının kapsamında söylenen bir âyet-i kerîmenin, lafzın şamil olduğu delaleti doğrulama açısından dış dünyadaki karşılığını tam bulamayabiliriz.¹⁸⁶ Allah Teâlâ'nın sapkın kullara hidâyet vermemesi, onları sapkınlığında bırakması, kalplerini mühürlemesi, buna mukabil inanan insanlara yardım etmesi ve onlara doğru yolu göstermesi, bu lafızların delalet ettiği mânanın dışında bir anlamı ifade edebilir. Bu âyet-i kerîmelerde kullanılan dilin; nasıl ve niçin kullanıldığına ne gibi fonksiyonlar icra ettiğine bakmak icap eder.¹⁸⁷

Tanrı merkezli dil, bir din dili olduğuna göre bu dilin kullanılmasında ki maksat, muhataba anlatılacak vâkıyı daha te'sirli hale getirmektedir. Düz bir şekilde söylenmiş olsa; hitap ettiği çevredeki bırakacağı etki daha az olabilirdi. Bu dil sayesinde insanların his dünyası canlı tutulmuştur. Anlam verilemeyen, anlaşılması zor olan durumlar bu din dili sayesinde kolay bir şekilde anlaşılabilmiştir. Onca delile rağmen âyetlerin çekim dünyasına girmeyen insanları tasvir etmek bu dil sayesinde kolay olmuştur.

¹⁸⁴ Aydın, *Din Felsefesi*, 119.

¹⁸⁵ İlhami Güler, *Allah'ın Ahlâkiliği Sorunu Ehl-i Sünnet'in Allah Tasavvuruna Ahlâkî Açıdan Eleştirel Bir Yaklaşım*, 5. Baskı (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2011), 42-45.

¹⁸⁶ İlhami Güler, *Allah'ın Ahlâkiliği Sorunu Ehl-i Sünnet'in Allah Tasavvuruna Ahlâkî Açıdan Eleştirel Bir Yaklaşım*, 44.

¹⁸⁷ Aydın, *Din Felsefesi*, 131.

2.1. İslâm Dışındaki Dinlere Teosentrik Dilin Tanrı İnancına Yansıması

İslâm dışındaki dinlerde tanrı inancının ne olduğunu öğrenmenin konumuz açısından önemli olacağı kanaatindeyiz. Her ne kadar diğer dinlerde tanrı inancı İslâm'ın tevhid inancına muhalif olsa bile, diğer dinlerdeki tanrıyı konumlandırma veya tanrıyla iletişime girme durumları hemen hemen bütün dinlerde benzer olduğunu söyleyebiliriz. Yani insanların en kutsalına yaklaşım tarzının aynı olduğu kanaatindeyiz.¹⁸⁸ Bu açıdan kimi dinî inanışlar tamamıyla pagan kültürüne¹⁸⁹ kaymış olsa bile özü itibarıyla tek tanrı inancını içinde barındırdığını görebiliriz.¹⁹⁰ Bu durumsa Kurân-ı Kerîm'deki Allah, insan ilişkisi bakımından var olan üslupla diğer dinlerdeki Tanrı insan iletişimi cihetiyle benzer olduğunu göstermesi yönüyle önem arz etmektedir.

Araştırmalara göre başka dinlerde köken itibarıyla tek tanrı inancına rastlanmıştır.¹⁹¹ Bu itibarla, örnek olması açısından diğer dinlerdeki tanrı inancına teosentrik dilin nasıl yansıdığına göz atalım.

Konfüçyanizm'de Yüce varlık inancının olduğu söylenmiştir. Yüce Varlık; göğün efendisi, tabiatın idarecisi, her şeyin üstündeki varlık, yaratıcı kudrettir. Konfüçyanizm'de tanrı **Tien** olarak isimlendirilmiştir. Tien'in ifade ediliş şekli **Gök Tanrı'dır**. Gök, ruha can veren nesnelere yaratılmasına ve yaşatılmasına can veren bir varlıktır.¹⁹² Aynı zamanda Sihizim'de de tek tanrı inancı görülmektedir. Sihizimde Tanrı birdir, tektir. O, ikincisi olmayan birdir. Tanrı her şeyin yaratıcısıdır. O, sonsuz ve şekli olmayandır. O, doğumun ve ölümün

¹⁸⁸ Faruk Karaca, *Din Psikolojisi* (Trabzon: Eser Ofset Matbaacılık, 2011), 116.

¹⁸⁹ Puta tapan kimselere verilen isimdir.

¹⁹⁰ Batı kaynaklı nazariyeler, ilkel kabilelerde ki tanrı inancının tekâmül yoluyla gelişip, monoteist bir yapıya kavuştuğunu söylerler. Bu görüşe karşı başka araştırmalar yapılmıştır. Bu araştırmalara göre ilkel kabilelerde tanrı inancının sanıldığı gibi olmayıp, ilkel kabilelerde **Yüce Tanrı** inancı adı verilen monoteist tanrı inancının mevcut olduğu söylenmiştir. Bu Yüce Tanrı, yüksek ruh şeklinde tasavvur edilmektedir. Göklerin yüksekliklerinde bulunduğu inanılmaktadır. **Not:** Mehmet Aydın, *Dinler Tarihine Giriş*, Güncelleştirilmiş 6. Baskı (İstanbul: Litera Türk, 2012), 50.

¹⁹¹ Abdurrahman Küçük v.dğr., *Dinler Tarihi*, 4. Baskı (Ankara: Berikan Yayınevi, 2012), 65.

¹⁹² Küçük, v.dğr., *Dinler Tarihi*, 77.

ötesindedir.¹⁹³ Böylece tanrı merkezli dil, genel itibariyle pagan dinlerine kaymış dinlerde dâhi görülmektedir.

Teosenrik dil, eski Türk inanışlarında da görebiliriz: “VI- VIII. yüzyıllarda Büyük Gök-Türk imparatorluğunun başında bulunan Türk sülâlesinin Gök-Tanrı hakkındaki inanç ve telâkkileri, gelişmiş ve olgunlaşmış olduğu, bıraktıkları andaç yazılardan da anlaşılmaktadır. Bu yazıtlarda hakan ve beyleri, Türk milletine yaptığı iyilik ve yardımları için, Tanrıya içten gelen minnet ve şükranlarını ifade ediyorlar. **Hakanları tahta çıkaran, Türklere zafer kazandıran, felâketlerden koruyan Türk tanrısı Gök-Tanrı’dır**”.¹⁹⁴

Kurân-ı Kerîm’in ilk muhatapları Mekke müşriklerinde Allah inancının olduğu hem tarihi malumatlarla¹⁹⁵ hem de Kurân-ı Kerîm’in bize haber vermesiyle biliyoruz.¹⁹⁶ Örneğin:

“De ki: biliyorsanız (söyleyin bakalım), bu dünya ve onda bulunanlar kime aittir? Allah’a aittir diyecekler. Öyle ise siz hiç düşünüp taşınmaz mısınız? Yedi kat göklerin Rabbi, azametli Arş’ın Rabbi kimdir? Diye sor. (Bunlar da) Allah’ındır” diyecekler. Şu halde siz Allah’tan korkmaz mısınız? De. Eğer biliyorsanız (söyleyin), her şeyin melekûtu (mülkiyeti ve yönetimi) kendisinin elinde olan, kendisi her şeyi koruyup kollayan, fakat kendisi korunmayan (buna muhtaç olmayan) kimdir? Diye sor. (Bunların hepsi) Allah’ındır diyecekler. Öyle ise nasıl olup da büyüye kapılıyorsunuz?”.¹⁹⁷

Câhiliyye döneminde Arap’ın zihnindeki Allah tasavvuru; Allah, dünyanın yaratıcısı ve arz üzerinde yaşayan her şeye hayat veren, yağmuru yağdıran, yemin törenlerine başkanlık edendir.¹⁹⁸ Mekke müşriklerinde, tevhid akîdesi bozulmasına rağmen tanrı tasavvurlarında açık bir şekilde tanrı merkezli dil kullandıklarını görebiliriz. Kâbe’nin Rabbi ifadesinden yola

¹⁹³ Küçük, v.dğr., *Dinler Tarihi*, 219.

¹⁹⁴ Abdülkadir İnan, *Eski Türk Tarihi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1976), 16.

¹⁹⁵ Martin Lings, *Hz. Muhammed’in Hayatı*, trc. Nazife Şişman, 24. Baskı (İstanbul: İnsan Yayınları, 2004), 22-29.

¹⁹⁶ Yaşar Çelikkol, *İslâm Öncesi Mekke* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2003), 149.

¹⁹⁷ el-Mü’minûn 84-89.

¹⁹⁸ Izutsu, *Kur’ân’da Allah ve İnsan*, 115-116.

çıkarak, doğrudan Mekkelileri muhatap alan ve bu hususta işaret edeceğimiz âyet-i kerîmelerde de Allah merkezli bir dil kullanıldığını görebiliriz:

“Kureyş'e kolaylaştırıldığı, Evet, kış ve yaz seyahatleri onlara kolaylaştırıldığı için, Onlar, şu evin Rabbine kulluk etsinler ki, Kendilerini açlıktan doyuran ve her çeşit korkudan emin kıldı”.¹⁹⁹

Bizim burada ki amacımız bütün dinlerdeki tanrı inancının hangi üslupla insanlara hitap ettiğini tanıtmak değildir. Asıl gayemiz İslâm ile diğer inanışlarda ki tanrı yaklaşımının benzer yönlerini göstermektir. Tanrıya yaklaşımın benzer olmasıyla kullanılacak hitabın aynı olabileceği kanaatindeyiz. Yani; teosentrik dilin, dinlerin tanrıyı tasavvur etmede ortak dili olduğunu söyleyebiliriz.

Tek tanrı inancı etrafında, Tanrı'nın kullandığı dilin diğer dinlerde de aynı olabileceğini söylemiştik. Diğer kutsal kitaplarda kulların fiillerinin Tanrı'ya izâfe edildiğini görebiliriz. Bu dediğimiz durum, İslâm'dan önce Allah katından indirilen kitaplar için de geçerlidir. Bu ifadelerimizi ispat sadedinde bir araştırmacının yaptığı araştırmaya göre; tarihi İsa ile Pavlus'un oluşturduğu İsa farklı şahsiyetlerdir. Tarihi İsa'nın Tanrı'ya çağrısı Allah merkezli dil şeklinde olmuştur. Hz. İsa'nın, Tanrı'dan aldığı mesajların muhtevası; “Tanrı hem kozmogonik ve kozmolojik düzlemde hem de insan yaşamında egemen varlıktır” şeklinde olmuştur.²⁰⁰ Tevrat'ında aynı içeriğe sahip olduğunu söyleyebiliriz: Tarihsel İsa, Musa inancı doğrultusunda düşünen tam bir monoteisttir. “Tanrı yaratan, öldüren, diriltten, yargılayandır (Mark. 10:6); her şeye gücü yetendir (Mark. 10.27); yerlerin göklerin Rabbidir (Mat. 11:25; Luk. 10:21.) Ayrıca İsa'ya göre Tanrı her alanda egemen/kral olandır ve yalnızca ona itaat edilmesi gerekir.²⁰¹

Teosentrik dilin kitabı mukaddeste yansımalarından örnek verecek olursak; “Ülkenize barış sağlayacağım. Korku içinde yatmayacaksınız. Tehlikeli hayvanları üzerinizden kovacağım... Düşmanlarınızı kovalayacaksınız... Düşmanlarınız kılıç darbeleriyle önünüzde yere serilecek... Sizi verimli kılıp çoğaltacağım... Eski ürününüz yemekle tükenmeyecek...

¹⁹⁹ Kureyş 106/1-4.

²⁰⁰ Şinasi Gündüz, *Pavlus Hristiyanlığın Mimari*, 4. Baskı (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014), 210.

²⁰¹ Gündüz, *Pavlus Hristiyanlığın Mimari*, 214-215.

Konutumu aranızda kuracak, size sırt çevirmeyeceğim. Aranızda yaşayacak, Tanrınız olacağım... Ben sizi Mısır'da köle olmaktan kurtardım... Sizi başı dik yaşattım.”²⁰²

“Pavlus ayağa kalktı, eliyle bir işaret yaparak, ... Bu halkın yani İsrail'in Tanrısı, bizim atalarımızı seçti ve Mısır'da gurbette yaşadıkları sürece onları büyük bir ulus yaptı. Sonra güçlü eliyle onları oradan çıkardı, ... Kenan ülkesinde yenilgiye uğrattığı yedi ulusun topraklarını İsrail halkına miras olarak verdi. ... “Sonra Tanrı, Peygamber Samuel'in zamanına kadar onlar için hâkimler yetiştirdi.”²⁰³

Fiillerin başkasına nispet edilmesi insanın insanla olan ilişkilerinde de zuhûr etmektedir. Allah Teâlâ'nın yarattıklarına benzemediği âşikardır.²⁰⁴ Lakin insan, Tanrıyı anlamak için teşbihi dilden faydalanabilir. İnsan ilişkisinde nasıl zuhûr ettiğine gelecek olursak, beşer kendinden büyük gördüğü veya üzerinde çok emeği olan kimselere, yapmış olduğu eylemleri kendine nispet etmeyip, çok sayıp sevdiği insana nispet eder.

2.2. Kur'an Üslubu Bakımından Kulların Fiillerinin Allah'a İsnadı

Her bir kitabın üslubu olduğu gibi Kurân-ı Kerîm'in de kendine has bir üslubu vardır.²⁰⁵ Kurân-ı Kerîm'in üslubuna etki eden âmiller olarak; Cenab-ı Hakk'ın kelâmının özelliği, Arap'ça inmesi, ilk muhatapları olan Mekke ahalisinin sosyal ve psikolojik durumunu sayabiliriz.²⁰⁶

Kurân-ı Kerîm'i anlama adına, Arap aklının ve dünya görüşünün oluşmasında etki eden âmillerin ne olduğuna bakacak olursak; öncelikle milletlerin kimliğini oluşturmasına tesir eden sebeplerin başında; geçmişten gelen kültürel miras, milletleri diğer milletlerden ayrı kılan etnik kimliği ve coğrafyayı burada söyleyebiliriz. Buna ilaveten başka gerekçeler olarak; yaşam tarzı,

²⁰² Leviler, 26/6-13.

²⁰³ Elçilerin İşleri, 13/16-21.

²⁰⁴ eş-Şûrâ 42/11.

²⁰⁵ Fatih Tiyek, *Kur'an'ı Anlamada Bağlamın Rolü ve Meallerdeki Bağlamsal Sorunlar* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), 131.

²⁰⁶ Geniş değerlendirmek için bk.: Mevlüt Erten, *Nass-Yorum İlişkisi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013),.

ekonomik hayat, siyasal ve idari yapı, toplumsal değerler, kültürel ortam ve dinî inanışları da sayabiliriz.²⁰⁷

Arapların Allah tasavvurunun oluşmasında en önemli etkenlerden biri Arap coğrafyasının çöllerle kaplı olmasıdır.²⁰⁸ Çünkü uçsuz bucaksız çölün ve çöl hayatının zorluklarını yenmek için, sürekli âlemlerle içkin bir tanrı tasavvurunun olması gerekir. İşte bu açıdan teosentrik dil, insanların her an karşılaşabilecekleri zorlukları atlatmak için tanrıya yönelmelerini sağlamıştır.²⁰⁹

Yaşam tarzı ve ekonomik hayat, coğrafya ve iklim şartlarına bağlı olarak şekillenmiştir. Ekonomik hayat; hayvancılık, tarım ve ticarete dayanıyordu. Toplum hadari ve bedevi olmak üzere ikiye ayrılıyordu. Hadariler, şehirde yaşıyorlardı. Genelde ticaretle uğraşıyorlardı. Bedeviler ise çölde yaşıyorlardı. Bedeviler, çöl ikliminde yaşamalarından dolayı; tarım hayvancılık, avcılık, ticaret gibi faaliyetlerle yaşamlarını sürdürüyorlardı.²¹⁰

Siyasi ve idare yapısı, devrinin iki büyük devleti olan Bizans ve Persliler gibi Arabistan coğrafyasında merkezi otorite yoktu.²¹¹ Şehir devletçikleri halinde siyasi yapıları oluşmuştu. Mekke'de siyasi yapı Kâbe merkezliydi.²¹²

Merkezi otoritenin yerine kabile asabiyetiyle insanlar bir birlerine sorumlu olurlardı. Kabile kuralları geçerli olurdu. Bir kabile başka bir kabileye düşman olmuşsa haklı haksız olduğuna bakılmaksızın kabile üyeleri bir birlerine yardım ederlerdi. Kabile üyeleri arasında kan davaları olurdu. Merkezi otoritenin olmaması ve uçsuz bucaksız çöl oluşu, Arapların,

²⁰⁷ İbrahim Usta, *İslâm Öncesi Arap Mitolojisi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), 29-33.

²⁰⁸ Taha Akyol, *Hâricilik ve Şîa İslâm'da Devrimciliğin Sosyolojik Kaynakları* (İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 1988), 124-127; Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 150.

²⁰⁹ Tanrı, insanoğlunun yardımına her an gelmeyebilir. Yahut tanrı insanın fiilleriyle alakalı yerlere hiç müdahil olmayabilir. İnsanın âlemden kopuk bir tanrı anlayışını bilmesi ve sezmesi, tanrıya yönelmesini etkisiz kılar. Bu durumlar olmasın diye her oluşuma müdahil bir tanrı anlayışı veren, tanrı merkezli bir kullanıldığını iddia edebiliriz.

²¹⁰ İzzet Derveze, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, trc. Mehmet Yolcu (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2011), 1: 59-99.

²¹¹ İbrahim Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı* (Ankara: D.İ.B. Yayınları, 2005), 21.

²¹² Usta, *İslâm Öncesi Arap Mitolojisi*, 31-32.

kontrol altına alınmayan bir yaşam şeklini hayatlarına kattı. Ayrıca asabiyet duygusu, düşman kabilelere; kin, nefret, yağmacılık gibi hasletler bıraktı.²¹³ Bu saydığımız durumlar, nass-olgu ilişkisi bakımından âyetlerde kendisini göstermiştir.²¹⁴

Kurân-ı Kerîm’de nass-olgu ilişkisi bakımından âyetlerin, Arapların sosyal ve psikolojik durumunu göz ardı etmediğini bilmekteyiz.²¹⁵ Nass-olgu ilişkisi bakımından ilk muhataplarının durumunun gözetilmesinin yanında Kur’ân’ın dilinin tanrı merkezli bir dil olduğunu idrak etmekteyiz.²¹⁶ Teosentrik bir dil oluşu, bir Kur’ân üslubudur.²¹⁷ Hatta bu üslup sadece Kur’ân’a inhisar edilmeyip Kur’ân’dan önceki kutsal kitaplarda dahi bir üslup tespit edilmektedir. Kur’ân’ın dünya görüşünde Allah bütün hadiselerin nihâî kaynağıdır.²¹⁸

Kurân-ı Kerîm’in dünya görüşü, Allah merkezli dil üzerine bina edilmiştir. Tanrı merkezli dil bakımından; evlenme, boşanma, miras, ticareti ilgilendiren senetler, borçlar, faiz, ölçü ve tartılar gibi, tamamıyla dünya hayatıyla ilgili durumlar bile bu dille anlatılmıştır.²¹⁹

2.3. Tanrının İlk Fâil Oluşu

Allah Teâlâ’nın âlemin yaratma açısından müsebbibi olduğu²²⁰ ve her şeyi yoktan var ettiği²²¹ her şeye bir ölçü koyduğu²²² bir sünnetinin olduğu²²³ her şeyin yaratıcısı olduğu²²⁴ Kurân-ı Kerîm’de geçmektedir. Allah Teâlâ; yerlerin ve göklerin hükümlerini elinde

²¹³ Sariçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, 12-21.

²¹⁴ Selim Türcan, *Kimlik ve Kitâb İlişkisi Bakımından İlk Dönem Kur’an Tasavvuru ve Dönüşümü* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2010), 146-154.

²¹⁵ Burhanettin Tatar, *Din, İlim ve Sanatta Hermenötik*, (Ankara: İsam Yayınları, 2014), 82-83.

²¹⁶ İzutzu, *Kur’ân’da Allah ve İnsan*, 48.

²¹⁷ Mehmed Said Hatiboğlu, *Hz. Peygamber ve Kur’an Dışı Vahiy*, 3.Baskı (Ankara: Otto, 2012), 42.

²¹⁸ İsmail Çalışkan, *M. Esed’in Kur’an Mesajı’nın Tahlil ve Tenkidi*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları 2009), 204-212.

²¹⁹ İzutzu, *Kur’ân’da Allah ve İnsan*, 49.

²²⁰ Fâtır 35/1; Rum, 30/26.

²²¹ el-En’âm 6/14.

²²² el-A’lâ 87/3.

²²³ Fâtır 35/43.

²²⁴ ez-Zümer 39/62.

tuttuğunu²²⁵ yerlerin ve göklerin nizamını devam ettirdiğini²²⁶ yerlerin ve göklerin anahtarlarının elinde tuttuğunu²²⁷ geceyi gündüze kattığını²²⁸ ve O'ndan habersiz hiçbir şey olmayacağını²²⁹ bildirmektedir. Yaratıcının âlemde ilk fâil olduğu, âlemi ve insanı yoktan var ettiğini Eski Ahit'te de bildirir.²³⁰ Bu durum sadece çıkışı itibariyle Tevhid Dinlerine mahsus olmayıp, daha sonra tevhid inanişından tamamen sapan başka inanişlarda da görülür.²³¹

Allah merkezli bir dil kullanılmakla, her oluşumun başlangıcının ve canlı cansız bütün varlığın, özelde insanın sahip olduğu ne varsa ilk müsebbibin Allah olduğu vurgusu yapılmaktadır²³² ve insan neye mâlikse bunu Cenab-ı Hak'a borçlu olduğu ortaya çıkmaktadır.²³³ İnsan eylemlerinden sorumlu olması hasebiyle gerçek fâil olmakla beraber mutlak fâil değildir. Mutlak fâil Allah'tır.²³⁴ Canlı cansız bütün varlık Allah'ın kendisini var etmesiyle var olmuştur. Allah Teâlâ her şeyi yoktan var etmesi cihetiyle; hakikî, tek, yegâne, gerçek fâil diyebiliriz.²³⁵ Buradan hareketle, Allah'ın koymuş olduğu sünneti itibariyle insanların yaptığı eylemlerde yaratıcının pay sahibi olduğunu söyleyebiliriz.²³⁶ Böylece insan yaptığı her bir eylemi; ilk planlayıcısı ve programlayıcısı olan, Allah'ın tasarımına ve planına göre hareket etmiş olur.

²²⁵ el-Furkan 25/2.

²²⁶ es-Secde 32/5.

²²⁷ ez-Zümer 39/63.

²²⁸ Lokman 31/29.

²²⁹ el-En'âm 6/59.

²³⁰ Yaratılış, 1/1-31; 2/1-3.

²³¹ Dinler tarihi araştırmalarına göre ilkel kabilelerde tek tanrı inancının olduğu saptanmıştır. Yüce Tanrı olarak isimlendirilmiştir. İlkel kabilelerde var olan Yüce Tanrı inancına göre; bütün tabiat kurallarını O'nun idare ettiği, her şeyi O'nun yaratıp yönettiğine inanırlar. Bk.: Mehmet Aydın, *Dinler Tarihine Giriş* (Konya 2012), 50.

²³² Izutzu, *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, 21.

²³³ Hüsameddin Erdem, *Son Devir Osmanlı Düşüncesinde Ahlâk* (Konya: Sebat Ofset Matbaacılık, 1996), 184.

²³⁴ Özcan, *Agustinus'ta Tanrı Ve Yaratma*, 184-185.

²³⁵ Özcan, *Agustinus'ta Tanrı Ve Yaratma*, 186-187.

²³⁶ Mehmet Evkuran, *Ahlâk Hakikat ve Kimlik-İslâm Kelâmında Ahlâk Problemi* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2013), 167.

Allah merkezli dil kapsamına giren âyet-i kerîmelerin hepsi aynı amaç çerçevesinde kullanıldığını iddia etmiyoruz. Tanrı merkezli âyet-i kerîmelerin farklı farklı gaye ve sebep etrafında kümelenmiş diyebiliriz. Âyet-i kerîmelerin, Allah'a izâfe edilmesinde, bir gruptaki âyetin üslubuyla²³⁷ başka gruplandıracağımız âyet-i kerîmelerde bu üslubun kullanılmasının hikmeti aynı olmayabilir. Mutlak olarak Allah'a izâfe edilen; hidâyetin, dalaletin, ecelin, rızkın, kalplerin mühürlemesinin v.b. Allah'a izâfe edilmesinde ki hikmetin farklı farklı olacağını ifade etmekteyiz. Lakin bu başlıkta gaye olarak bahsettiğimiz, Allah'ın ilk fâil oluşu, kâinata bir düzen koyması, kâinatta bir sünnetullahın olması, tanrı merkezli dil kapsamına giren bütün âyet-i kerîmelerin bu başlığın sınırları içerisinde, diyebiliriz. Teosenrik dil kullanılmasının ana hikmeti, bütün her şeyin gerçek fâili Allah olduğundan tevhit etmiş olabilir.

Cenab-ı Hak insana eşyayı nasıl yapacağını göstermiştir.²³⁸ İnsanın ilk defa eşyanın nasıl kullanacağını öğrenmesi yönüyle Cenab-ı Hak'a nispet edilmesi kabul edilen bir durumdur. Eşyayı yapmayı öğrenen insanın daha sonra aynı eşyayı yapması ve geliştirmesi kendisine nispet edilse dahi, ilk sebep oluşu itibarıyla Allah'a izâfe edilmiştir. Bu durumu şu âyet-i kerîmelerde görebiliriz:

“Allah, evlerinizi sizin için bir huzur ve sükûn yeri yaptı ve sizin için davar derilerinden gerek göç gününüzde, gerekse konaklama gününüzde, kolayca taşıyacağınız evler; yünlerinden, yapağlarından ve kıllarından bir sûreye kadar (faydalanacağınız) bir ev eşyası ve bir ticaret malı meydana getirdi”.²³⁹ “Allah, yarattıklarından sizin için gölgeler yaptı. Dağlarda da sizin

²³⁷ Her ilmin bir dili ve kavram dünyası olduğunu biliyoruz. İlimlerin kendi içerisinde bir birinden ayırt edilmesi daha çok kullandığı dil ve kavramla olmaktadır. Dinin de kendi içerisinde bir dili olduğunu idrak edebilmekteyiz. Kur'an-ı Kerim'de kullanılan dilin teosenrik bir dil olduğu iddia edilmektedir. Teosenrik dilin, kutsal kitapların üslubu olduğunu var sayabiliriz.

²³⁸ Bakara sûresinin otuz birinci ayeti kerimesinde: “Allah Âdem'e bütün isimleri, öğretti” buyurmaktadır. İstilahlar insanoğlunun eşyayı algılamasına yarayan araçlardır. Gerçekte insanoğlunun eşya ile ilgili tüm bilgisi, onlara isim vermesine dayanır. Bu nedenle Hz. Âdem'e s.a.v. her şeyin isimlerinin öğretilmesi, onlarla ilgili bilginin de öğretilmesi anlamına gelir. Ebul Alâ Mevdudî, *Tefhimu'l Kur'an*, trc. Muhammed Han Kayanî v.dğr., (İstanbul: İnsan Yayınları, ts.), 1: 62.

²³⁹ en-Nahl 16/80.

için barınaklar yarattı. Sizi sıcaktan koruyacak elbiseler ve savaşta sizi koruyacak zırhlar yarattı. İşte böylece Allah, Müslüman olmanız için üzerinize nimetini tamamlıyor”.²⁴⁰

“Kullarım! Rabbiniz, lütfuna nâil olmanız için denizde gemileri sizin için yüzdürendir. Doğrusu O, sizin için çok merhametlidir”.²⁴¹

“Biz, hakikaten insanoğlunu şan ve şeref sahibi kıldık. Onları, (çeşitli nakil vasıtaları ile) karada ve denizde taşıdık...”.²⁴²

“Ona, savaş sıkıntılarınızdan sizi koruması için zırh yapmayı öğrettik”.²⁴³

“...Sonra toprağı göz göz yardık, Bu suretle orada ekinler bitirdik, Üzümler, yoncalar, Zeytinlikler, hurmalıklar, İri ve sık ağaçlı bahçeler, Meyveler ve çayırlar bitirdik”.²⁴⁴

Beşeri fiillerin Allah’a isnat edilmesini değerlendiren Hatiboğlu, bu durumun nasıl olabileceği hususunu âyet-i kerîmelerden de yardım alarak değerlendirmiştir. O’nun ilk olarak ele aldığı âyet-i kerîme; (عَلَّمَ بِالْقَلَمِ) “Kalemle yazmayı öğretti.”²⁴⁵ Hatiboğlu’na göre buradaki öğretim durumu Allah Teâlâ’nın insanı önüne oturtup, eline kâğıt kalem vererek yazmayı öğretmesi değildir. Allah (c.c.) kalemle yazıyı öğretmesi, kalemden insanoğlunun faydalanma kabiliyetini vermesi ve eşyadan nasıl faydalanacağını öğretmesidir.²⁴⁶ Pek çok âyetle sabittir ki, Cenâb-ı Hak varlık âlemindeki bütün oluşumların yaratıcısı, mutlak kudrettir. Herhangi bir hâdisede Allah’ın irâdesi saf dışı etmek imkânsızdır.²⁴⁷ Yazar bu dediklerini teyit etmek için “Ne isterseniz ancak Allah’ın istemesiyle olur”²⁴⁸ âyeti kermesinden istidlal etmiştir.²⁴⁹

²⁴⁰ en-Nahl 16/81.

²⁴¹ el-İsrâ 17/66.

²⁴² el-İsrâ 17/70.

²⁴³ el-Enbiyâ 21/80.

²⁴⁴ Abese 80/26-31.

²⁴⁵ el-Alak, 96/5

²⁴⁶ Hatiboğlu, *Hiz. Peygamber ve Kur’an Dışı Vahiy*, 40.

²⁴⁷ Hatiboğlu, *Hiz. Peygamber ve Kur’an Dışı Vahiy*, 41.

²⁴⁸ el-İnsan 76/30.

²⁴⁹ Hatiboğlu, *Hiz. Peygamber ve Kur’an Dışı Vahiy*, 41.

2.4. Kulların Kibirlenmemesi Açısından Fiillerin İsnadı

İnsana ait kötü hasletlerden biride, kibirlenmesidir.²⁵⁰ Kibirlenme büyüklük taslama, şımarma, kendini beğenme gibi kavramlarla da ifade edilir. Ayrıca kibir, tekebbür ve istikbâr mastarlarıyla da ifade edilir.²⁵¹ Kibir; insanın ululuk taslaması, kendisini başkasından büyük görmesi demektir. Bu yolla insan kendini en büyük görmeye, Rabbine karşı büyükmeye başlar, hakkı kabul etmeye yanaşmaz.²⁵² Kurân-ı Kerîm’de bu fiil kötülenmiş²⁵³ ve bu fiili işleyenlerin Allah’ın sevmediği kimseler olduğu ifade edilmiştir.²⁵⁴

Kurân-ı Kerîm’in indirilme amacı insanlara öğüt vermektir.²⁵⁵ İnsanlara öğüt vermesi yönünden, tarihte yaşamı ibret verici şahısların hayatlarından kesitler verir. Konu başlığımız olan kibirle alakalı birçok âyet-i kerîme vardır. Kibir hastalığına tedavi etme amacıyla olsa gerek, diğer konularda olayların kahramanlarıyla ilgili bilgi verilmezken kibirle ilgili âyet-i kerîmelerde isimlerden söz edilir.²⁵⁶ Biz de kibir hastalığına yakalanan Kârun’dan bahsedeceğiz.

Kârun’un durumunu araştırmak için Kurân-ı Kerîm’e müracaat edecek olursak; “Karun, Musa kavminden idi; fakat onlara karşı azmıştı. Biz de ona öyle bir hazine vermiştik ki, onun anahtarları, kuvvet sahibi kalabalık bir cemaate ağır gelirdi. Bir gün kavmi ona şöyle demişti: ‘Şımarma; Allah, şımaranları sevmez’ ‘Allah’ın sana verdiği şeylerde ahiret yurdunu ara; dünyadaki nasibini de unutma. Allah’ın sana iyilik ettiği gibi sen de iyilik et. Yeryüzünde fesat peşinde koşma; Allah fasitleri hiç sevmez.’”²⁵⁷

²⁵⁰ Erdem, *Son Devir Osmanlı Düşüncesinde Ahlâk*, 169; Muhsin Demirci, *Kur’ân’da Toplumsal Düzen* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005), 162.

²⁵¹ Ebû’l-Ula Muhammed Abdurrahman b. Abdurrahim Mubârekfûrî, *Tuhfetu’l-ahvezî* thk. Yusuf el-Hac Ahmed (Dimeşk, Daru’l-Feyha, 2011), 6: 123.

²⁵² Mubârekfûrî, *Tuhfetu’l-ahvezî*, 6: 123; Muhsin Demirci, *Kur’an’da Toplumsal Düzen*, 162.

²⁵³ Lokman 31/18.

²⁵⁴ en-Nisa 4/36.

²⁵⁵ Cüneyt Eren, *Kur’ân-ı Kerim’i Anlamaya Yönelik Metotlar* (Erzurum: Ekev Yayınevi 2002), 51.

²⁵⁶ Kur’an-ı Kerim’de bu şahısların kim olduğunu tespit etmek için bk.: Ebul Alâ Mevdudî, *Tarih Boyunca Tevhid Mücadelesi ve Hz. Peygamberin Hayatı*, trc. Ahmed Asrar, 3. Baskı (İstanbul: Pınar Yayınları, 1992), 3: 93-111.

²⁵⁷ el-Kasas 28/76-77.

Kârun, Hz Musa'nın amcası oğlu veya kardeşinin oğlu olduğu söylenmiştir. Kârun, İsrailoğullarından olmasına rağmen, onlara karşı azgınlık etmiştir. O'nun durumu; zulüm etme, malını biriktirme, zekâtını vermeme, Musa'ya isyan etme gibi hallerle tefsir edilmiştir. Zalim oluşunun bir başka vechiyse, Firavun Kârun'u İsrailoğulların başına getirdi. Kârun, İsrailoğullarından olmasına rağmen onlara zulüm etti. Bir başka yönden zulmü, kibir ve kıskançlık olarak tefsir edilmiştir. Kibir yönü, mal ve evlat çokluğundan kaynaklanmıştır. Mal, servet ve oğul çokluğu kendi kavmine karşı gururlanmasına onlara tepeden bakmaya sevk etmiştir. Ayrıca ne kadar zengin olduğunu ifade etmek için hazinelerinin anahtarlarından bile bahsedilmiştir.²⁵⁸

Kârun'a insanlar ikazda bulunmuştur. Bu uyarılar ise şunlardır; böbürlenme, Allah böbürleneni sevmez, Allah'ın sana vermiş olduğu şeylerden ahiret yurdunu ara, dünyadaki nasibini unutmadır.²⁵⁹ Tavsiyenin devamı; Allah'ın sana yaptığı iyilik karşısında sende başkalarına iyilik yap, yeryüzünde fesat çıkarma, Allah fesat çıkarıcıları sevmez, şeklinde olmuştur.²⁶⁰ Kavminin Kârun'a yapmış olduğu nasihatten çıkarmış olduğumuz durum; Kurân-ı Kerim'de kulların fiillerinin Allah'a isnat edilmesi, kulun kendi varlığının ve malının asıl sahibinin kendisi olmayıp Allah olduğunun farkına varmasıdır.²⁶¹

İnsanoğlu mal mülk sahibi olduğu an gözü kimseyi görmez. Elinde bulunan imkânlardan dolayı kendisine kimsenin güç yetirmeyeceğini zanneder.²⁶² Güç zehirlenmesi kendisinde görülür. Kendi kendine yettiğini gören insan asıl gayesini unuttur. Asıl nimet verene

²⁵⁸ Bu ayetlerin tefsiri için bk.: Ebussud, *İrşad el-akl es-selim*, 5: 105-106; Fahreddin Râzî, *Mefâtihu'l-gayb* (Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiye, 2013), 23-24: 186; Nesefi, *Medarikü't-tenzil ve hakâiku't-tevil*, 2: 621; Ateş, *Kur'an-ı Kerim Tefsiri*, 4: 1918; Ömer Nasuhi Bilmen, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri* (İstanbul: Bilmen Basım ve Yayınevi, ts.), 2: 701; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6: 222.

²⁵⁹ Esîrüddin Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Ali b. Yûsuf b. Hayyân, *el-Bahru'l-muhît* (Beyrut: Er-Risâletü'l-Âlemiye, 2010), 15: 80.

²⁶⁰ el-Kasas 28/77.

²⁶¹ İnsanların kendilerini en fazla müstağni gördüğü ve yeryüzünde fesat çıkarmaya en yakın olduğu yer "ben" merkezli anlayıştır. Tanrı merkezli dil, insanları "ben" merkezli anlayıştan kurtarır; mal, mülk hırsına kapılmasını engellemiştir. Tanrı merkezli dil sayesinde kul fiillerinin asıl fâili olsa dahi, saymış olduğumuz sebeplerden dolayı, kulların fiilleri kendisine isnat edilmeyip, Allah'a izafe edilmiştir.

²⁶² el-Beled 90/5.

karşı düşman kesilir.²⁶³ Allah Teâlâ'nın göndermiş olduğu dinî tanımaz olur, tevhid dinine savaş açar. Yeryüzünde fesat çıkarır.²⁶⁴ Bu durumdan dolayı kul kibre kapılıp, azgınlık yapmasın ve her kazandığını kendisine mal etmesin diye, Kurân-ı Kerîm'de kulların fiillerinin Allah'a nispet edildiğini söyleyebiliriz.

İnsanın azmasına sebep olan kendi kendine yettiğini düşünmesinden dolayıdır.²⁶⁵ Bu hal insanın böbürlenmesine, kibirlenmesine götüren durumdur.²⁶⁶ Ne zaman insan kendini yeterli görüp, birde kibre kapıldı mı hem insanlara zulüm etmiş, insanları perişan etmiş hem de kendini mahvetmiştir.²⁶⁷ Bunun ilacı; malı, serveti kendi kazanmış olsa dahi, kendisini insan olarak yaratan, sağlık veren, oğullar veren, yeryüzünü kendisi için mamur edip, insanın istifadesine sunan Rabbinin asıl mülkün sahibi olduğunu bilmesidir.²⁶⁸ İşte bunu veren din dilidir. Bu din dilinin Kurân-ı Kerîm'deki karşılığı teosentrik dildir.²⁶⁹

Dikkat edilecek olursa Kârun'a öğüt verenler, iyiliği Allah'a izâfe etmişlerdir. Allah Teâlâ'nın Kârun'a yapmış olduğu iyiliğin karşısında kendisinden başkalarına iyilik yapması beklenmiştir.²⁷⁰ Böbürlenme haliyle Allah'ın iyilik yapmasını birleştirip beraber düşünecek olursak, insan malının asıl sahibi kendisi olmadığını bilirse kibre kapılmaz, yok bunun tersi olursa böbürlenme kibre kapılma haline tutulur.²⁷¹ Öğüt verenler bunu hatırlatmıştır.

İnsanda var olan benlik davasının terbiye edilmesinin en güzel yolu, eline geçen nimetin kalıcı olmadığını bilmesidir.²⁷² Bu dediğimiz hususu tanrı merkezli dilin verdiğini iddia

²⁶³ Yasin 36/77.

²⁶⁴ Abdullah Teylidî, *Esbâbu helâki'l-ümem ve sünnetu'llahi fi'l-kavmi'l-mücrimîne ve'l-munharifîne*, 3. Baskı (Beyrut: Dâru'l-Beşâri'l-İslâmiye, 2004), 34.

²⁶⁵ el-Kasas 28/58.

²⁶⁶ el-A'raf 7/11; Erdem, *Son Devir Osmanlı Düşüncesinde Ahlâk*, 168; Demirci, *Kur'an'da Toplumsal Düzen*, 164.

²⁶⁷ İlhami Güler, *Dine Yeni Yaklaşımlar*, 2. Baskı (Ankara: Okulu Yayınları, 2014), 163-164.

²⁶⁸ Erdem, *Son Devir Osmanlı Düşüncesinde Ahlâk*, 184.

²⁶⁹ Izutzu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, 38.

²⁷⁰ Şihâbuddîn Mahmûd el-Âlûsî, *Rûhu'l-ma'ânî fi tefsîri'l-Kur'âni'l-azîm ve's-seb'i'l-mesânî*, thk. Seyyid Umrân (Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 2005), 20: 419.

²⁷¹ Erdem, *Son Devir Osmanlı Düşüncesinde Ahlâk*, 185.

²⁷² er-Rahmân 55/26-27.

edebiliriz. Çünkü tanrı merkezli dilde, kul fiillerinin asıl fâili olmasına karşın birtakım sebeplerden dolayı fiil kendisine isnat edilmeyip tanrıya nispet edilmiştir. Bu açıdan insanı en güzel şekilde terbiye eden ve benliğini törpüleyen yaklaşım, tanrı merkezli dil olduğunu söyleyebiliriz.

Kârun'da bu dediklerimizin tam tersi olmuştur. Kârun, malın kazanımını tamamıyla kendisine izâfe etmiştir. Bunu şu âyet-i kerimede de rahatlıkla görebilmekteyiz: “Kârun da demişti ki: ‘Bu hazine bana bende olan bir ilme göre verilmiştir’. O hiç bilmez mi ki, Allah, ondan evvelki nesillerden ondan daha kuvvetli ve topladığı mal daha çok olan nice kimseleri helak etmiştir. Suçluların günahları kendilerinden asla sorulmaz.”²⁷³

Kârun'u uyarımlar serveti Allah'a izâfe etmişlerdir. Çünkü ilâhî dinlerde her şey yaratıcıya izâfe edilir. Bu bir üsluptur. Aynı zamanda dindarlığın bir ölçüsüdür.²⁷⁴ Yaratıcı dahi sadece kendisinin müdahil olup bir başkasının etkisinin olmadığı yerde birinci tekil şahıs ekini kullanmayıp, birinci çoğul ekini kullanmıştır.²⁷⁵

Âyet-i kerimelerde ve dinî kabullerde malın Allah'a nispet edilmesi yönüyle, Kârun'un malı kazanmasında biriktirmesinde hiçbir katkısı yok desek, O'nu cezalandırmanın mantikî bir tutarlılığını bulamamış oluruz. Lakin din dili yahut din terbiyesi malı Allah'a nispet etmemeyi gerektirir dersek, durumu anlamamıza katkı sunacağını iddia edebiliriz.

2.5. Psikolojik Açısından Fiillerin İsnadı

Ehl-i Sünnete göre doğru bilgi edinmenin yolu üçtür: His, doğru haber ve akıldır. Şartlarını taşımak kaydıyla, bu bilgi kaynaklarından bir haber geldiğinde zorunlu bilgi ifade eder.²⁷⁶ İnsanın zihninde nesnelere somutlaşması ve bilgi hususunda kalbinin mutmain olması

²⁷³ el-Kasas 28/78.

²⁷⁴ Spinoza, De Benedict, *Teolojik-Politik İnceleme*, trc. M. Kazım Arıcan (Ankara: T.D.V. Yayınları, 2011), 41.

²⁷⁵ ed-Duhan 44/38; el-Ahkaf 46/3; el-Mü'minûn 23/17.

²⁷⁶ Doğru bilgi edinmek için; havas-ı selime, haber-i sâdık ve akl-ı nazardır. **Havas-ı selime** isminden de anlaşıldığı gibi, duyu organların sağlamlığını ifade eder. Bu duyu organları vasıtasıyla kazanılan bilgi, ilim ifade eder. **Haber-i sadık** iki kısmı vardır. İlki mütevatir haber. **Mütevatir haber**, yalan üzere birleşmesi aklen mümkün olmayan bir topluluğun rivayet ettiği bilgidir. Aynı zamanda zaruri bilgi ifade eder. Haber-i sâdıkın ikinci kısmı doğruluğu teyit edilmiş haberdir. Peygamberin mucize göstermesi gibidir **Aklî tefekkür**, bilgi için sebep ifade eder. Kendisinden elde edilen bilgi iki çeşittir. Birincisi zaruri olandır ki **bedihi** olarak

için malumatlar bu bilgi edinme kanallarıyla gelmelidir. Aksi halde insanı ikna etmek zor olur.²⁷⁷ İnsanın kalpten ve samimi şekilde bağlanmasını güçleştiren durum, Allah inancının imanın konusu olması ve bu saymış olduğumuz bilgi vasıtalarından birisine tam dâhil olamamasıdır.²⁷⁸ Allah'ı ispat etmek akıl tarafından yapılırsa da Cenab-ı Hak'a olan bağlılıkta, O'na olan saygıda imanı kalbinde hissetmede yetersiz kaldığı sezilir.²⁷⁹ İnsanın, bir bilgiye vâsıl olması için ilk önce bilgi onun his dünyasına dâhil olması gerekir. His dünyasına eklenmeyen bir durumu aklın bilgiye dönüştürmesi imkânsızdır.²⁸⁰ Allah Teâlâ'nın, zâtını anlamak bu dünyada beş duyu organımızın sahasına girmediğinden Allah'a gönülden bağlanma zihin dünyamızın sınırlarını zorlayan bir vaziyete bürünmektedir. İşte bize burada yardımcı olan Allah'a gönülden bağlanmayı sağlayan ve hadisi şerifte geçen ihsan²⁸¹ durumunu veren teosentrik dil olduğunu düşünüyoruz.

Allah merkezli dil, Allah inancını insanın zihin dünyasında sıcak tutmasına yarayan bir yoldur. Adeta kulun Rabbiyle iç içe oluşunu hissettirmesinde bu dilin yararı vardır. Bu dil, insanı motive etmesi açısından da önemlidir.²⁸² Dindarlığın en zirve noktası, insanın Rabbiyle olan ilişkisindeki kalitesiyle doğru orantılıdır.²⁸³ Bir insan Rabbini her daim düşünüp, işlerini Rabbinin rızasına göre düzenliyorsa, bu kimsenin dindarlığının üst noktada olduğunu söyleyebiliriz.²⁸⁴

Her daim âleme müdahil olan ve bu hissi veren bir inanç sayesinde mü'minler baş edilmez, üstesinden gelinmez denilen vâkıaların üstesinden gelmişlerdir. Bu dediğimizi

da adlandırılır. Her şeyin kendi cüzünden büyük olacağını bilmek gibidir. Bedihi bilgi her herhangi bir düşünme yapmaksızın zihne takılan bilgidir. Âklî tefekkürün diğer bir nev'i istidlâli olandır. Bu bilgi türünü elde etmek için düşünmeye ihtiyaç duyarız. (Sâbûnî, *el-Bidaye fî usulu'd-din*, 16).

²⁷⁷ Abdunnasır Süt, *Mu' tezile ve Ahlâk Kadı Abdulcebbar Örneği* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2016), 134.

²⁷⁸ Özcan, Özcan, *Agustinus'ta Tanrı Ve Yaratma*, 144.

²⁷⁹ Özcan, Özcan, *Agustinus'ta Tanrı Ve Yaratma*, 145.

²⁸⁰ Süt, *Mu' tezile ve Ahlâk Kadı Abdulcebbar Örneği*, 128.

²⁸¹ Buhârî, *Tefsir/2*.

²⁸² Izutzu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, 48.

²⁸³ Hasan Kâmil Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 18. Baskı (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014), 156-157.

²⁸⁴ Demirci, *Kur'an'da Toplumsal Düzen*, 144.

peygamberler ve İslâm tarihinden de müşahede edebiliriz. İslâm'ın ilk zaferi olan, Bedir harbinin anlatıldığı Enfâl suresinde, Allah merkezli bir dilin hâkim olduğunu görebiliriz.²⁸⁵ Aynı zamanda Mekke'nin fethinin anlatıldığı âyet-i kerîmelerde de bu üslubu müşahede edebiliriz.²⁸⁶

“Onlarla savaşın ki, Allah sizin ellerinizle onları cezalandırsın; onları rezil etsin; sizi onlara galip kılsın ve mü'min toplumun kalplerini ferahlatsın. Ve onların (mü'minlerin) kalplerinden öfkeyi gidersin. Allah dilediğinin tövbesini kabul eder. Allah bilendir, hikmet sahibidir”.²⁸⁷

“Biz sana doğrusu apaçık bir fetih ihsan ettik. Böylece Allah, senin geçmiş ve gelecek günahını bağışlar. Sana olan nimetini tamamlar ve seni doğru bir yola iletir. Ve sana şanlı bir zaferle yardım eder”.²⁸⁸

“Allah'ın yardımını ve zaferi geldiği Ve insanların bölük bölük Allah'ın dinîne girmekte olduklarını gördüğün vâkit, Rabbine hamdederek O'nu tespih et ve O'ndan mağfiret dile. Çünkü O, tövbeleri çok kabul edendir”.²⁸⁹

2.6. Uzak Tanrı Anlayışından Dolayı Fiillerin İsnadı

Tarihte dinsiz kavim var mıdır? Sorusu hususunda yapılan araştırmalara göre tarihte dinsiz kavim yoktur. İster din çıkış itibariyle ilâhî olsun isterse çıkış itibariyle ilâhî olmasın insanlarda bir kutsala inanma, bağlanma eylemi vardır.²⁹⁰ İnsanda inanma eylemi sonradan oluşmayıp doğasında vardır.²⁹¹ Cenab-ı Allah, insana nasıl acıkma, susama gibi bir güdü vermişse aynı şekilde, insana inanma güdüsü de vermiştir. Hatta bunu şu âyeti kerimeyle delillendirenler vardır:

²⁸⁵ el-Enfâl 8/5,7,17,26,30,33,34.

²⁸⁶ en-Nasr 110/1.

²⁸⁷ et-Tevbe 9/14-15.

²⁸⁸ el-Fetih 48/1-3.

²⁸⁹ en-Nasr 110/1-3.

²⁹⁰ Karaca, *Din Psikolojisi*, 73-74.

²⁹¹ Karaca, *Din Psikolojisi*, 83.

“Rabbin, Âdemoğullarından, onların sırtlarından zürriyetlerini almış ve onları kendilerine şahit tutarak ‘ben, sizin Rabbiniz değil miyim?’ (demişti). Onlar da: ‘Evet; buna şahidiz’ demişlerdi. Bu, kıyamet günü, ‘bizim bundan haberimiz yoktu’, dememeniz içindi.”²⁹²

“Kendini tanımanın altında yatan bir gizli şüurdur ki, açık bilinç ile duyulup farkına varılması dikkatini kendi içinde keskinleştirmeye veya içten ve dıştan gelen bir uyarıcıya muhtaç olan bir farkına varmadır. Zira insanın böyle sezgi yoluyla duymuş olup da bilinç yoluyla farkına varamadığı birtakım derin olguları vardır ki, bir veya mükerrer uyarıcılar sayesinde onun farkına varır. İşte Allah inancının temeli olan içimizdeki ilâhî sezgi de mutlak anlamıyla ‘benlik ötesi’ bilinci gibi, böyle şühûdî bir tanımadır.”²⁹³

Allah Teâlâ’nın insanı şahit tutması, neticesinde insanoğlu Rabbini tanımaya programlıdır.²⁹⁴ Rabbini tanımaya programlı olmakla beraber, Rabbinin yerine başka ilâhlar koyma hususunda, insan zihniyeti kapalı değildir.²⁹⁵ İnanma yetisi doğuştan gelmekle beraber, bu yeti ilâhî olana kaydığı gibi batıl inanca da kayabilir. İnsanın doğasında var olan inanma meyli herhangi bir tarafa yönelebilir.²⁹⁶ Rabbini de tanıyabilir, batıl ilâhlara da meyledebilir. İnsanın Rabbini tanınması doğasının gereği, başka ilâhları tanınması sosyal bir olgudur.²⁹⁷ Bu sebeple mü’minin inancını canlı tutan ve Rabbiyle iletişimi devam etmesini sağlayan durumun tanrı merkezli dil olduğunu iddia edebiliriz.

İnsanın, tanrıyı hakkıyla ihata etmesi mümkün değildir. İnsan zati itibariyle sonlu olup, Tanrı zati itibariyle sonsuz olduğundan insanın, tanrıyı hakkıyla kavraması mümkün değildir. Tanrı tasavvurları insanın nasıl bir tanrı kurguladıklarını resmeder. En nihâyet ilâhî dinlerdeki tanrı anlayışı gâibin konusudur. İnsanlar tanrıyı tasavvur ederken, âleme olan yakınlık veya uzaklığını da ifade etmiş olmaktadır.²⁹⁸

²⁹² el-A’raf 7/172.

²⁹³ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 4: 220.

²⁹⁴ Ömer Nasuhi Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm Ehli Sünnet İtikadı* (İstanbul: Ravza Yayınları 2013), 74 ; Topaloğlu v.dğr., *İslâm’da İnanç Esasları*, s. 85.

²⁹⁵ İlyas Çelebi, *İslâm’ın İnanç Esasları* (İstanbul: İsam Yayınları, 2009), 58.

²⁹⁶ Çelebi, *İslâm’ın İnanç Esasları*, 60-61.

²⁹⁷ Karaca, *Din Psikolojisi*, 83.

²⁹⁸ Mehmet Evkuran, *Ahlâk Hakikat ve Kimlik* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2013), 208.

İnsanoğlunun zihninde bir nesne oluşması için aklın veya hissin sınırına girmesi lazım. İnsanın elle tutması, gözle görmesi, koku alması, işitmesi yahut dokunması gerekir ki bir şeyin gerçekliği hakkında yorum yapabilmış kanaat getirmiş olsun.²⁹⁹ Akıl yönü itibariyle insanın, bilinenden bilinmeyene intikal etmesi yahut tecrübî bilgiden istifade ederek sonuca gitmesi lazımdır. Tanrıyı bilmekse bu dediklerimizin sınırına girmemektedir. Tanrı bu dünyada, hissin sınırına dâhil değildir. Akıl yönüyle tanrı ispat edilse bile en nihâyet bunlarda kesin değildir.

Tanrı'nın bu dünyada hissin sınırına dâhil olmaması ve kesin bir şekilde akılla ispat edilememesinden dolayı, insanoğlu tanrıya karşı ayrı bir iştiyak duyar. Bilinmeyi görmek duymak hissetmek ister.

İnsanoğlu uzak tanrı anlayışından³⁰⁰ dolayı, tanrıyı yakın hissetmek için birtakım vasıtalar icat etmiştir. Böylece uzak tanrı anlayışını yakın tanrı anlayışına çevirmek için kimi zaman da dindarlık hissini daha da artırmak için bu yollara başvurulduğunu söyleyebiliriz. Râbîta bu dediğimize örnektir.³⁰¹ Belki de Rabbimiz insanın bu yönünü bildiği için teosentrik dil kullanmıştır, diyebiliriz.

İnsanlar uzak tanrı anlayışından dolayı şirke düşmüş olabilirler. İnsanların kendi kafalarında oluşturdukları uzak tanrı anlayışı kendilerini Rablerine ortak koşmaya sevk etmiştir diyebiliriz. Bu yüzden şirk inancı bir dindarlık şeklidir. Tanrıyı inkâr etme şekli değildir.³⁰² Türkçe ifadeyle söyleyecek olursak dinsizlik değildir. İlâhî dinlerin bozulma serüveni uzak tanrı anlayışından kaynaklanmış olabilir.³⁰³ Aracı koymak, uzakta olduğunu düşündüğü tanrıyı yakınlaştırmak içindir. Şirk koşan insanlara göre, birtakım vasıtalar olmadan tanrıya ulaşmak imkânsızdır. Onlara göre, Tanrı çok yüce aşkın bir varlıktır; bu sebeple Tanrı'ya ulaşmak için Tanrı'nın katında itibârı olan insanlar aracılığıyla Tanrı'ya ulaşılabilir, demişlerdir. Çünkü sıradan bir insanın doğrudan Tanrı'ya ulaşma gibi imkânı yoktur. Tanrı katında itibarlı olan

²⁹⁹ Ahmed Cevdet Paşa, *Mantık Metinleri Mi'yâr-ı Sedâd* (İstanbul: İşaret Yayınları, 1998), 88-89.

³⁰⁰ Tanrının çok yüce / aşkın, ulaşılmaz kabul edilmesidir. (Saadettin Merdin, *İslam'ın Pavlusları Paralel Din* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2014), 308.

³⁰¹ İbrahim Sarmış, *Tasavvuf ve İslam*, 6. Baskı (İstanbul: Ekin Yayınları, 2012), 389.

³⁰² Dihlevî, *Hüccetullâhi'l-bâliğa*, 1: 232; Mevlüt Özler, *İslâm Düşüncesinde Tevhid*, 41.

³⁰³ Dihlevî, *Hüccetullâhi'l-bâliğa*, 1: 233.

kimselerin hatırına bu kişiyi affedeceği ve dualarına cevap vereceğini müşrik ummaktadır. Bu dediklerimize ışık tutacak bir âyet-i kerîme vardır:

“Dikkat edin, halis din Allah’ındır; O’nu bırakıp da putlardan dostlar edinenler: ‘Onlara, bizi Allah’a yaklaştırsınlar diye kulluk ediyoruz’ derler. Doğrusu Allah ayrılığa düştükleri şeylerde aralarında hüküm verecektir. Allah şüphesiz yalancı ve inkârcı kimseyi doğru yola eriştirmez.”³⁰⁴

İnsanoğlunun realist ve pozitif bir yanı vardır. Aşırı pozitivist olanların tanrıyı inkâr etmesinin sebebi, tanrı fiziğin değil metafiziğin alanıdır, görüşünden kaynaklanır. Metafizik alan bilinmeyeceğine göre tanrı yoktur fikrine kapılmışlardır.³⁰⁵ Hissi mûcizeyi kabul etmeyenlerde dahi pozitivistin etkisi vardır.³⁰⁶ İnsanın yapı olarak, somut olanı daha kolay kavramaktadır. İşte bundan ötürü tanrı merkezli dil kullanılmış olabilir. İnsan inandığı tanrısını hissetmek, duymak, duasına cevap verdiğini bilmek ve sıkıştığında yardımına koşan bir tanrıyı görmek ister.

İnsanoğlunun her ne kadar somut olanı anlamlandırması daha kolay olsa da, dinin gâibî bir yönü vardır. Bu gâibî yönün en önemli tarafı Allah’ın varlığıdır.³⁰⁷ İnsanların sıkıntı çektiği yer tanrı inancını bulmak değildir. İnsanların zorlandığı nokta doğru tanrı anlayışını bulamamasıdır.³⁰⁸ İnsanın doğru tanrı anlayışını bulamamasının sebeplerinden biri de uzak tanrı anlayışıdır.

Tanrı, uzak tanrı anlayışını yok etmek için sürekli âlemle iç içe olmuş bir tanrı anlayışını hafızalara kazımak için böyle bir üslup kullanmış olabilir.³⁰⁹ Sürekli âlemle iç içe olmuş tanrı anlayışı insanların batıla yönelmesini engelleyebilir. Âlemle iç içe olmuştan maksat

³⁰⁴ ez-Zümer 39/3.

³⁰⁵ Başcı v.dğr., *Din Felsefesi Dersleri*, 166-168,

³⁰⁶ Başcı v.dğr., *Din Felsefesi Dersleri*, 189.

³⁰⁷ Ali Tantâvî, *T’arifun âmmun bidîni’l-İslâm*, 18. Baskı (b.y. Dâru’l-Vefâ, ts.), 55-56

³⁰⁸ Süleyman Ateş, *İslam’a İtirazlar Ve Kur’an-ı Kerim’den Cevaplar*, 4. Baskı (Ankara: Arısan Yayıncılık, ts.), 80-81.

³⁰⁹ Tokat, *Dinde Sembolizm*, 26-38.

panteizmin³¹⁰ anlayışını kast etmiyoruz. Tanrının, teist³¹¹ anlayışla âlemde fa'âl olduğunu söylüyoruz. Cenabı Allah'ın insanlara ne kadar yakın olduğunu açıkladığı âyet-i kerîmelere bakacak olursak:

“Kullarım sana, beni sorduğunda (söyle onlara): Ben çok yakıным. Bana dua ettiği vâkit dua edenin dileğine karşılık veririm”.³¹²

“Eğer Allah'ın insanlardan bir kısmının kötülüğünü diğerleriyle savması olmasaydı elbette yeryüzü altüst olurdu. Lâkin Allah bütün insanlığa karşı lütuf ve kerem sahibidir”.³¹³

“Geceleyin sizi öldüren (öldürür gibi uyutan), gündüzün de ne işlediğinizi bilen; sonra belirlenmiş ecel tamamlansın diye gündüzün sizi diriltten (uyandıran) O'dur. Sonra dönüşünüz yine O'nadır. Sonunda O, yaptıklarınızı size haber verecektir... De ki: Karanın ve denizin karanlıklarından (tehlikelerinden) sizi kim kurtarır ki? (O zaman) O'na gizli gizli yalvararak 'Eğer bizi bundan kurtarırsan andolsun şükredenlerden olacağız' diye dua edersiniz. De ki: Ondan ve bütün sıkıntılardan sizi Allah kurtarır. Sonra siz yine O'na ortak koşarsınız”.³¹⁴

“Beni yaratan ve bana doğru yolu gösteren O'dur. Beni yediren, içiren O'dur. Hastalandığım zaman bana şifa veren O'dur”.³¹⁵

“Andolsun, Nuh bize yalvarıp yakardı. Biz de duayı ne güzel kabul ederiz! Kendisini ve ailesini büyük felâketten kurtardık. Biz yalnız Nuh'un soyunu kalıcı kıldık”.³¹⁶

“Andolsun, insanı biz yarattık ve nefsinin kendisine fısıldadıklarını biliriz ve biz ona şah damarından daha yakınız”.³¹⁷

³¹⁰ Panteizm; tanrının var olan her şeyle özdeş olduğunu söyler. Panteizmde, tanrı âlem eşittir. Tanrı, âlemde aşkın değil içkindir. Böylece panteizmde tanrıyla öteki varlıklar arasında bir fark yoktur.

³¹¹ Teizm; tanrının âleme müdahil olduğunu söyler. Tanrının en büyük sıfatlarından biri, yaratma sıfatıdır. Tanrı âlemi başlangıçta yarattığı gibi, bir köşeye çekilmeyip yaratmaya devam etmiştir ve tanrının yaratması süreklidir. Teizm; İslam'ın, Yahudiliğin, Hıristiyanlığın tanrı tasavvurudur.

³¹² el-Bakara 2/186.

³¹³ el-Bakara 2/251.

³¹⁴ el-En'âm 6/60, 63-64.

³¹⁵ eş-Şura 2/78-80.

³¹⁶ es-Sâffat 37/75-77.

³¹⁷ Kaf 50/16.

İnsanların inançlarını diri tutan âlemle iç içe olmuş bir tanrı tasavvurudur. Tanrısına iman eden mü'minin tanrı tasavvurunun kuvvetli oluşu, tanrısını ne kadar andığıyla doğru orantılıdır. Mü'minin, kendisinden uzak bir tanrı tasavvuru dinî yönelimlerini besleyemez. Uzak bir tanrı anlayışından dolayı, mü'min tanrıyı anmaya ihtiyaç duymaz ya da tanrıya ulaşabilecek başka vasıtalar icat eder. Tanrının insanın isteklerine ne zaman, nasıl cevap verdiğini bilmiyoruz. Bu açıdan tanrı insana cevap vermediği yahut cevap vermede ileri bir tarihe ertelediği yahut müşriklerin icat ettiği; tanrının yeryüzünde tasarrufunun başka ilâhlara tevdi ettiği gibi anlayışlar oluşmasın diye her an, insanın yanında olan tanrı tasavvuru verilmiştir, diyebiliriz. Bu tanrı tasavvurunun oluşmasında etken rol tanrı merkezli dildir.

2.7. İnsanın Dua Etmesi Açısından Fiillerin İsnadı

İnsanoğlu zayıf yaratılmıştır.³¹⁸ Her daim yaratıcıya muhtaç olduğunu âyet-i kerîme açıklamıştır: “Ey insanlar! Siz Allah’a muhtaçsınız, Allah ise müstağnidir, övülmeğe lâayık olandır.”³¹⁹ İnsanoğlu güçlü olduğu zaman yaratıcı pek aklına gelmese bile, başı sıkıştığı zaman Cenâb-ı Hak’a yalvararak dua eder.³²⁰ Dua, insanın Rabbiyle olan iletişimidir.³²¹ İnsanın, Rabbiyle iletişime girmesinin birçok sebepleri olabilir. İnsan, zayıf yaratılmasından dolayı başkasının yardımına her zaman muhtaçtır.³²² Dua etmesinin ilk sebebi olarak, insanın aciz olmasını sayabiliriz. İnsanın duasının içeriği neden dua ettiğinin sebebini bize gösterebilir. İnsanın duasının içeriği ya dünyayı ya ahireti ya da her ikisiyle alakalı; arzu ve isteklerin yerine getirmesi için Rabbine yönelmesidir.³²³

³¹⁸ en-Nisa 4/28.

³¹⁹ Fâtır 35/15.

³²⁰ Yunus 10/12.

³²¹ İzutsu, *Kur’ân’da Allah ve İnsan*, 155; Karaca, *Din Psikolojisi*, 147.

³²² Karaca, *Din Psikolojisi*, 14.

³²³ “...İnsanlardan öyleleri var ki: Ey Rabbimiz! Bize dünyada ver, derler. Böyle kimselerin ahiretten hiç nasibi yoktur. . Onlardan bir kısmı da: Ey Rabbimiz! Bize dünyada da iyilik ver, ahiretde iyilik ver. Bizi cehennem azabından koru! Derler”. (el-Bakara 2/200-201) . İnsanın dünya hayatı için rabbinden bir şeyler istemesi kötülenmemiştir. İnsanın ahireti unutup, sadece dünyaya yönelik arzu ve isteklerin yerine gelmesi için istekte bulunması kınanmış olabilir. Ayetten öğrendiğimiz en uygun şekli dünya ve ahiret dengesini koruyup ikisine yönelik istek ve arzu da bulunma durumu bizlere öğretilmiş oluyor.

Dua, ibadetin özü³²⁴ olması itibariyle, kul yaratanına en yakın olduğu özel hallerden biridir.³²⁵ Bu özel halin kendisinde beliren kimsenin, dua etmesindeki asıl hedefin Rabbiyle olan samimi iletişimidir.³²⁶ Bu iletişim için öncelikle insanın kendisini motive etmesi lazım.³²⁷ Aksi halde insan namazın akabinde veya başka zamanlar yapmış olduğu alışılmış lafızların zikretmesinden ibaret olur ki iletişim sağlıklı bir şekilde gerçekleşmemiş olur.³²⁸ Ayrıca duanın içten yapılabilmesi için, insanın kendisini motive ettiği gibi duasına cevap verecek âleme müdahil bir tanrı tasavvurunun zihninde belirginleşmiş olması lazımdır.

Duanın içten ve tazarru dediğimiz yalvarma şeklinin insanda belirgin olması için, insanın dindarlık şeklinin de yüksek olması lazım.³²⁹ Dindarlık şeklinin yüksek olduğunu gösteren ölçeklerden biri de insanın samimi, yalvararak ve istediği şeyi Rabbinin gerçekleştirme kuvvetinin olduğunu bilerek yaptığı duadır.³³⁰ Dindarlık şekli yüksek olmayan birisi bu şekilde istese de dua edemez. Bu motive şeklini kendisinde bulamaz. İnsanın dua yapması için kendisini ruhsal olarak hazırlaması lazım, yoksa dua yapma istediği içerisinde bulunmaz. Dindarlık ve dua birbirini besleyen, birbirinden güç alan iki kuvvettir.³³¹ İnsanın dua yapma isteğini tetikleyen durum, tanrı tasavvurunun kuvvetli olmasıdır. Tanrı tasavvurunun en kuvvetli olduğunu gösteren âmil; dua yapan kulun istediğini gerçekleştirebilecek bir tanrının olduğunu bilmesidir. Kurân-ı Kerîm'de kulların fiillerinin Allah'a isnat edilmesiyle beraber tanrı tasavvurunun kuvvetli olduğunu söyleyebiliriz.³³² Çünkü tanrı merkezli bir dil, sürekli âleme müdahil bir tanrı algısını zihnimize işlemektedir.

Duanın gerçekleşmesinde fiilî ve kavli olan iki tarafı vardır. Kavli yönü, fiili tarafın gerçekleşmesi için dil ve kalple söylenen yönüdür. Fiili dua olmadan, kavli bir duanın anlamı

³²⁴ Komisyon, *Hadislerle İslâm*, 2. Baskı (Konya: D.İ.B. Yayınları, 2015), 2: 35.

³²⁵ Gordon W. Allport, *Birey ve Dini*, trc. Bilal Sambur (Ankara: Elis Yayınları, 2004), 150-151.

³²⁶ Karaca, *Din Psikolojisi*, 147.

³²⁷ Karaca, *Din Psikolojisi*, 147.

³²⁸ Izutsu, *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, 225.

³²⁹ Karaca, *Din Psikolojisi*, 151.

³³⁰ Karaca, *Din Psikolojisi*, 151-152.

³³¹ Izutsu, *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, 226.

³³² Izutsu, *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, 38.

yoktur. Fiili dua önce gelip, kavli dua fiili duadan sonra gelmektedir. Kavli dua beşerin, tâkatini aşan yönünü, Rabbinden yardım isteyerek tamamlamasıdır.³³³

Kul üzerine düşen görevi yapmaz, elinden gelen gayreti göstermezse yahut Allah Teâlâ'nın sünnetullahı gereğince gayret göstermezse duası geri çevrilebilir.³³⁴ Duanın kabul olmasında dahi Allah'ın bir sünneti olduğunu söyleyebiliriz.³³⁵ Fiili dua yapmayan insanın, netice beklemesi Allah'ın sünnetine aykırıdır. Fiili durumun neticesi “kavli duayı” verme yönünden Allah'a, fiili ve kavli duayı yapma yönünden de insana dönmektedir. Bu durumları şu âyet-i kerîmede görebiliriz:

“Tâlût askerlerle beraber (cihad için) ayrılınca: Biliniz ki Allah sizi bir ırmakla imtihan edecek. Kim ondan içerse benden değildir. Eliyle bir avuç içen müstesna kim ondan içmezse bendendir, dedi. İçlerinden pek azı müstesna hepsi ırmaktan içtiler. Tâlût ve iman edenler beraberce ırmağı geçince: Bugün bizim Câlût'a ve askerlerine karşı koyacak hiç gücümüz yoktur, dediler. Allah'ın huzuruna varacaklarına inananlar: Nice az sayıda bir birlik Allah'ın izniyle çok sayıdaki birliği yenmiştir. Allah sabredenlerle beraberdir, dediler. Câlût ve askerleriyle savaşa tutuştuklarında: Ey Rabbimiz! Üzerimize sabır yağdır. Bize cesaret ver ki tutunalım. Kâfir kavme karşı bize yardım et, dediler. Sonunda Allah'ın izniyle onları yendiler. Dâvud da Câlût'u öldürdü. Allah ona (Dâvud'a) hükümdarlık ve hikmet verdi, dilediği ilimlerden ona öğretti. Eğer Allah'ın insanlardan bir kısmının kötülüğünü diğerleriyle savması olmasaydı elbette yeryüzü altüst olurdu. Lâkin Allah bütün insanlığa karşı lütuf ve kerem sahibidir”.³³⁶

Tanrı merkezli dil, normalde kula ait olan fiilleri birtakım sebeplerden dolayı tanrıya izâfe edilmesidir. Bu sebeple kutsal metinleri tanrı merkezli dille okumanın faydaları olduğu gibi sıkıntı oluşturacak tarafları da vardır. Faydaları açısından insana ait olduğunu bildiğimiz fiillerin, tanrıya atfedilmiş olsa bile bunların bu üslup içerisinde söylendiğini varsayabiliriz. Bu yönüyle de insanın sorumlu bir varlık olmasının çözümünü bize takdim etmiş olur.³³⁷ Bu dil

³³³ Sarmış, *Kur'an'da Kader Takdirin Anlamı Ve Sünnetullah*, 285.

³³⁴ Sarmış, *Kur'an'da Kader Takdirin Anlamı Ve Sünnetullah*, 285.

³³⁵ Sarmış, *Kur'an'da Kader Takdirin Anlamı Ve Sünnetullah*, 287.

³³⁶ el-Bakara 2/249-251.

³³⁷ Sarmış, *Kur'an'da Kader Takdirin Anlamı Ve Sünnetullah*, 288-290.

sayesinde kutsal metinlerdeki kimi âyetlerin literal okunmasının münasip olmayacağını da anlamış oluruz.³³⁸

Kutsal metinlerde tanrının âleme müdahil olduğunu söyleyen âyetleri tanrı merkezli dil kapsamında değerlendirilmesi ve insanın sorumlu bir varlık oluşunu ön plana çıkarmak için aşırı şekilde insanın eylemlerinde hür oluşuna vurgu yapılması tanrının âlemden soyutlanması manasına gelmektedir.³³⁹ Kutsal metinlerin tamamını tanrı merkezli bir anlayışla okumak âleme hiç karışmayan bir tanrı anlayışına bizi götürür. Çünkü tanrı merkezli dil, her ne kadar fiil Allah'a isnat edilmişse dahi fiilin gerçek fâilinin insan olduğunu kabul eder. Allah'a isnat edilmesini bir üslup olarak sayar. Allah'ın âleme müdahil olduğunu ve insanlarla olan iletişimini anlatan âyetlerin tamamı bu şekilde değerlendirilip, insanlara anlatılırsa insanların dinî duygusu zayıflar.³⁴⁰ Tanrı merkezli dilin çıkmazı burasıdır. İnsanın eylemlerinde bağımsız olduğunu te'kit etmek için ve âlemden uzak kâinatla alakası olmayan bir tanrı anlayışına meyil etmemek için, insanın fiillerinde hür oluşuyla, Allah'ın âlemden uzak oluşu hususunda dengeyi iyi korumak lazım. Yoksa bu durumun İslâm'ın ruhuna hiç uygun olmayacağı âşikardır.³⁴¹

Tanrı merkezli bir dilin kutsal metinlerde kullanıldığını kabul etmek, insanın eylemlerindeki sorumlu oluşunu bize öğretmesi açısından bize bir kolaylık sağlar.³⁴² Lakin bu tablo âlemlerle ilgilenmeyen bir tanrı tasavvuruna kapı aramamalı. Âlemden uzak bir tanrı anlayışı, Allah'ın duaya karşılık vermesini açıklamakta en fazla zorlanacağımız ve İslâm'ın îtikâdıyla uyuşmayacağını düşündüğümüz bir husustur. Bu söylediğimizi, duanın durumu üzerinden görmeye çalışalım.

Allah (c.c.) duaya cevap vermesi hakikî mânada mı anlayacağız yoksa mecâzî, sembolik mi olarak anlayacağız? Dua ve ilâhî yardım hususunda sembolik ve mecâzî anlaşılmasının

³³⁸ Tokat, *Dinde Sembolizm*, 252-258.

³³⁹ Aydın, *Din Felsefesi*, 181-183.

³⁴⁰ Dini inançları besleyen en büyük olgu din duygusudur.

³⁴¹ Ahmet Cevizci, *Felsefe* (İstanbul: Sentez Yayıncılık, 2007), 500.

³⁴² İslam düşünce tarihinde insanların fiillerinde hür olmadığını söyleyen fıkralar, kendilerini destekleme adına, kulların fiillerinin Allah'a isnat edildiği ayeti kerimelere sarılmışlardır. Bu düşünceye sahip insanların düşüncelerine cevap verme sadedinde, kimi ayetler kulun fiili olmasına rağmen Allah'a izafe edilmesini, bir din dili olduğunu diyebiliriz.

sakıncaları nelerdir? Örneğin dua ve ilâhî yardımın hakikî olmadığı zaman kulun dua etmesinin anlamı ne olacak? Zayıf yaratılmış ve sürekli yaratıcısına muhtaç olan insan, başı sıkıştığı an kendisine cevap vermeyen bir tanrı tasavvuru, deist³⁴³ bir tanrı anlayışına götürmez mi? Bu durum insanı umutsuz bırakmaz mı? Duasına isticap edilmeyen kulla, tanrının ilişkileri zayıflamaz mı? Umutsuz kalan kul iman zafiyetine uğramaz mı? Âleme müdahil olmayan bir tanrı tasavvuru, insanı derin bir boşluğa itmez mi? Aynı zamanda bu soruların cevap olma niteliği vardır. Bu sorular istifhâm-ı inkârî³⁴⁴ kabilinden sorulmuştur. Dinde dua yönünün olması ve duaya fiili karşılık verilmesi âlemde içkin bir tanrı tasavvurunun olduğunu bize haber verir.³⁴⁵ Dua âleme müdahil bir tanrının olduğunu bize gösteren en büyük delillerden bir tanesidir.³⁴⁶

Âleme müdahil bir tanrı anlayışı **monoteist inançların** olmazsa olmazlarından³⁴⁷ Bu yüzden duaya tanrının karşılık vermesi ilâh oluşunun delillerindedir. Çünkü Allah, batıl ilâhların duaya karşılık veremeyeceğini ve duanın neticesini yapmakta kuvvetlerinin olmadığını bize bildirmiştir.

“Eğer Allah sana bir zarar dokundurursa, onu yine O’ndan başka giderecek yoktur. Eğer sana bir hayır dilerse, O’nun keremini geri çevirecek de yoktur. O, hayrını kullarından dilediğine eriştirir. Ve O bağışlayandır, esirgeyendir”.³⁴⁸

“El açıp yalvarmaya lâyık olan ancak O’dur. O’nun dışında el açıp dua ettikleri onların isteklerini hiçbir şeyle karşılamazlar. Onlar ancak ağzına gelsin diye suya doğru iki avucunu açan kimse gibidir. Hâlbuki (suyu ağzına götürmedikçe) su onun ağzına girecek değildir. Kâfirlerin duası kuşkusuz hedefini şaşırıştır”.³⁴⁹

³⁴³ Deist; tanrının varlığını kabul edip, âleme müdahil olmadığını söyleyen görüştür.

³⁴⁴ Cümlede sorulan sorunun aksi yönünde cevap beklemektir.

³⁴⁵ Karaca, *Din Psikolojisi*, 152-157.

³⁴⁶ Allport, *Birey ve Dini*, 150.

³⁴⁷ Aydın, *Din Felsefesi*, 157.

³⁴⁸ Yûnus, 10/107.

³⁴⁹ er-Ra’d, 13/14.

“(Onlar mı hayırlı) yoksa darda kalana kendine yalvardığı zaman karşılık veren ve (başındaki) sıkıntıyı gideren, sizi yeryüzünün hâkimleri kılan mı? Allah’tan başka bir tanrı mı var! Ne kadar da kıt düşünüyorsunuz!”³⁵⁰

“Allah’ı bırakıp da kıyamet gününe kadar kendisine cevap veremeyecek şeylere tapandan daha sapık kim olabilir? (Oysa) onlar, bunların tapmalarından habersizdirler”³⁵¹

Evreni yaratıp, evrene karışmayan tanrı inancını deizm savunmaktadır. Deizmin sakıncaları anlatılırken, âleme müdahil olmayan bir tanrı anlayışının ateizme götüreceği söylenmiştir.³⁵² Evrenle ilişkisini kesmiş bir tanrı anlayışı, dinî duygu ve düşünciyi tatmin etmez. Âlem ve insanla ilgilenmeyen bir tanrıya dua ve ibadet etmenin anlamı kalmaz.³⁵³ Sürekli âleme müdahil tanrı anlayışı, dinî duygu ve düşünciyi geliştirmiştir.³⁵⁴ Tanrı merkezli dil zaten sürekli âleme müdahil bir tanrı tasavvurunu bize verir. Âleme müdahil tanrı anlayışı açısından, duada insanın sorumluluğu yok mudur?

Duanın neticesinin gerçekleşmesi için fiili ve kavli durumun olduğunu bilmekteyiz. Fiili dua, insanın özgür ve eylemlerini gerçekleştirme yeteneğinin olduğunu bize gösterir.³⁵⁵ İnsanın yapmış olduğu kavli duanın neticesini vermede, Allah’ın âlemde içkin olduğunu gösterir.

Fiili dua olmadan kavli dua gerçekleşmez.³⁵⁶ Eğer fiili duayla murat edilen gerçekleşecekse, insanın kavli dua etmesinin anlamı ne olacak? Fiili duayla beklenen netice gerçekleşiyorsa, kavli dua yapıp da sonucu gözleminin bir anlamı kalır mı? Artık burada yapılan duayı ibadet kastıyla yapılmış bir dinî ritüel olarak mı isimlendireceğiz?

³⁵⁰ en-Neml 27/62.

³⁵¹ el-Ahkaf, 46/5.

³⁵² Aydın, *Din Felsefesi*, 181-183.

³⁵³ Başcı v.dğr., *Din Felsefesi Dersleri*, 90.

³⁵⁴ Karaca, *Din Psikolojisi*, 212-213.

³⁵⁵ İlhami Güler, *İman Ahlâk İlişkisi*, 2. Baskı (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2010), 93.

³⁵⁶ Sarmış, *Kur’an’da Kader Takdirin Anlamı Ve Sünnetullah*, 285.

İstediğimiz şeyi elde ettiğimizde duanın kabul olduğunu anlıyoruz. Fiili olarak her ne kadar bizim payımız olsa da, duayı kabul etme tarafı olarak Allah'ın olaya nasıl dâhil olduğunu idrak edemiyoruz.³⁵⁷ Allah'ın peygamberlere ve inananlara ilâhî yardım gönderdiğini biliyoruz.

“Kâfir olanlar peygamberlerine dediler ki: ‘Elbette sizi ya yurdumuzdan çıkaracağız, ya da mutlaka dinimize döneceksiniz!’ Rableri de onlara: ‘Zalimleri mutlaka helâk edeceğiz!’ diye vahyetti. Ve (ey inananlar!) Onlardan sonra sizi mutlaka o yerde yerleştireceğiz. İşte bu, makamımdan korkan ve tehdidimden sakınan kimselere mahsustur”.³⁵⁸

“Andolsun Zikir'den sonra Zebur'da da:“Yeryüzüne iyi kullarım vâris olacaktır” diye yazmıştık”.³⁵⁹

“Hatırlayın ki, bir zaman siz yeryüzünde âciz tanınan az (bir toplum) idinîz; insanların sizi kapıp götürmesinden korkuyordunuz da şükredesiniz diye Allah size yer yurt verdi; yardımıyla sizi destekledi ve size temizinden rızıklar verdi”.³⁶⁰

“Allah, sizlerden iman edip iyi davranışlarda bulunanlara, kendilerinden öncekileri sahip ve hâkim kıldığı gibi onları da yeryüzüne sahip ve hâkim kılacağını, onlar için beğenip seçtiği dinî (İslâm'ı) onların iyiliğine yerleştirip koruyacağını ve (geçirdikleri) korku döneminden sonra, bunun yerine onlara güven sağlayacağını vâdetti. Çünkü onlar bana kulluk ederler; hiçbir şeyi bana eş tutmazlar. Artık bundan sonra kim inkâr ederse, işte bunlar asıl büyük günahkârlardır”.³⁶¹

Yukarıdaki âyetlerden anlaşıldığı gibi Allah, dünyada mü'min kullarına yardım göndereceğini, onları yeryüzüne hâkim kılacağını vaat etmektedir. Ancak bizim gayret ve çabamızın seviyesi bize ilâhî yardımın gelmesine sebep olacaktır.

İslâm tarihinden ve şuan ki Müslümanların durumundan biliyoruz ki ilâhî yardım her zaman gelmemiştir. Bedir'de, Hendek'te ve Huneyn'de ilâhî yardım geldiği ifade edilirken Uhut'ta ilâhî yardımdan bahsedilmez. İlâhî yardımın gelişini üç şekilde anlayabiliriz:

³⁵⁷ Sarmış, *Kur'an'da Kader Takdirin Anlamı Ve Sünnetullah*, 285.

³⁵⁸ İbrahim 14/13-14.

³⁵⁹ el-Enbiya 21/105.

³⁶⁰ el-Enfal 8/26.

³⁶¹ en-Nur 24/55.

İlki; ilâhî yardımdan bahseden âyetleri hakikî mânada olmayıp, Allah merkezli dil kapsamına dâhil edebiliriz: Allah, dinîne savaş açanları Müslümanların eliyle cezalandırmış³⁶² ve yeryüzünde bozgunculuk çıkartanları bir biriyle savmıştır. Bu durumu bizim dediğimizi destekler mahiyette alabiliriz.³⁶³ İkinci olarak; ilâhî yardımın bir kanuna bağlı olduğunu söyleriz. Bu kanuna uyulduğu zaman ilâhî yardım gelmiş; kanuna uyulmadığı zaman ilâhî yardım gelmemiştir.

İlâhî yardımın gelişinin son sebebi olarak; yardımın gelmesi sosyal olarak insan topluluklarını kapsıyorsa, ilâhî yardım sosyal kanunlar üzerinden gerçekleşmiştir. Burada Allah'ın müdahalesi ilk baştan koyduğu kanunlar üzerinden olmuştur. Bir olaya Allah Teâlâ'nın doğrudan müdahalesi olmadığını söyleyip, bir cemiyeti ilgilendiren tek tek fertleri ilgilendirmeyen olaylarda sosyal yasalar çerçevesinde olayların işlediğini söyleyebiliriz. Mesela toplumların ahlakî açıdan iyi veya kötü oluşunun sosyal kanun münasebetiyle işlediğini söyleyebiliriz.³⁶⁴

“Sizden önce nice (milletler hakkında) ilâhî kanunlar gelip geçmiştir. Onun için, yeryüzünde gezin dolaşın da (Allah'ın âyetlerini) yalan sayanların akıbeti ne olmuş, görün!”³⁶⁵

“Onun önünde ve arkasında Allah'ın emriyle onu koruyan takipçiler (melekler) vardır. Bir toplum kendilerindeki özellikleri değiştirenceye kadar Allah, onlarda bulunanı değiştirmez. Allah bir topluma kötülük diledi mi, artık onun için geri çevrilme diye bir şey yoktur. Onların Allah'tan başka yardımcıları da yoktur”.³⁶⁶

“Bu da, bir millet kendilerinde bulunanı (güzel ahlâk ve meziyetleri) değiştirenceye kadar Allah'ın onlara verdiği nimeti değiştirmeyeceğinden dolayıdır. Gerçekten Allah işitendir, bilendir”.³⁶⁷

³⁶² et-Tevbe 9/14; Muhammed 47/7.

³⁶³ el-Bakara 2/251; el-Hac 22/40.

³⁶⁴ Öge, *Allah'tan Âlem'e İlâhî Fiiller*, 263.

³⁶⁵ Âl-i İmran 3/137.

³⁶⁶ er-Ra'd 13/11.

³⁶⁷ el-Enfal 8/53.

“Bir ülkeyi helâk etmek istediğimizde, o ülkenin zenginlik sebebiyle şımarmış elebaşlarına (iyilikleri) emrederiz; buna rağmen onlar orada kötülük işlerler. Böylece o ülke, helâke müstahak olur; biz de orayı darmadağın ederiz”.³⁶⁸

“Kendilerine bir uyarıcı (peygamber) gelirse, herhangi bir milletten daha çok doğru yolda olacaklarına dair bütün güçleriyle Allah’a yemin etmişlerdi. Fakat onlara uyarıcı (Muhammed) gelince, bu, onların haktan uzaklaşmalarından başka bir şeyi arttırmadı. Çünkü onlar yeryüzünde büyüklük taşıyor ve kötü tuzaklar kuruyorlardı. Hâlbuki kişi kazdığı kuyuya kendi düşer. Onlar öncekilerin kanunundan (onlara uygulanandan) başkasını mı bekliyorlar? Allah’ın kanununda asla bir değişme bulamazsın, Allah’ın kanununda kesinlikle bir sapma da bulamazsın”.³⁶⁹

Toplumu ilgilendiren durum; ister müspet mânada isterse menfi mânada olsun değişim bir ferdin gücünün üstünde bir durumdur. Bu cemiyetin değişimi güç yetirebilecek bir grup tarafından organize edilmesi lazım. Aksi halde ferdin tek başına değişimi istemesinin bir anlamı kalmaz. Bu dediklerimizi dua üzerinden de düşünebiliriz. Toplumu ilgilendiren bir durumla alakalı dua edildiğinde, duanın gereğini verme açısından Allah’ın dâhil olmasını en baştan koymuş olduğu sosyal kanunla müdâhele ettiğini söyleyebiliriz. Cemiyeti ilgilendirmeyen fertleri ilgilendiren bir durum söz konusu olursa burada kulun yapmış olduğu kavli duaya Allah’ın doğrudan cevap vereceğini söyleyebiliriz.

2.8. Kulların Fiillerinin Ortaya Çıkışında Harici Sebeplerin Katkısını; Velid b. Muğîre Üzerinden Anlatılması

Peygamberler, uyarıcı ve müjdeleyici olarak insanlığa gelmişlerdir.³⁷⁰ Onlar, almış oldukları vahiyleri insanlara duyurmuşlardır. Peygamberler tarihini incelediğimiz vâkit, kendilerinin azılı düşmanlarının olduğunu görürüz. Bu düşmanlar, üst tabakadan insanlardır.³⁷¹ Hz İbrahim döneminde azılı düşman Nemrut, Hz. Musa döneminde Firavun, Hz. Muhammet

³⁶⁸ el-İsra 17/16.

³⁶⁹ Fatır 35/42-43.

³⁷⁰ el-En’am 6/48; el-Kehf 18/56.

³⁷¹ Mevdudî, *Tarih Boyunca Tevhid Mücadelesi ve Hz. Peygamberin Hayatı*, 3: 93-109.

döneminde bu tipolojiye uygun olan Velid b. Muğîre'dir. Kurân-ı Kerîm'de onun ismi açıktan geçmese bile, hakkında birçok âyet-i kerîme inmiştir.³⁷²

Kurân-ı Kerîm'de, Velid b. Muğîre'yi bize tanıtmaktadır:

“Şunların hiçbirine boyun eğme: Yemin edip duran aşağılık, ... Daima kusur arayıp kınayan, hep lâf götürüp getiren, ... Hayra engel olan, saldırgan, günahkâr, ... Kaba ve haşin, sonra da kötülükle damgalı, ... Mal ve oğulları var diye (böyle davranır). Kendisine âyetlerimiz okunduğunda: ‘Eskilerin masalları’ der. Yakında biz onu hortumunun (burnunun) üzerinden damgalayacağız.”³⁷³

Burada sayılan kötü fiillerin muhatabı kim diye tartışılmıştır. Cumhura göre buradaki kötü fiillerin muhatabı Velid b. Muğîre'dir.³⁷⁴ Elmalılı'ya göre ise buradaki fiillerden maksat muayyen bir şahıs değildir.³⁷⁵

Yukarıdaki pasajı verme sebebimiz Müddessir sûresinde tanıtılan Velid b. Muğîre'nin durumuna daha iyi vâkıf olunmasını sağlamaktır. Müddessir sûresinde; “Hem ona bol servet verdim. Hem göz önünde oğullar verdim. Hem ona büyük imkânlar sağladım. Sonra da şiddetle arzu eder ki daha da artırayım. Hayır, çünkü o bizim âyetlerimize karşı bir inatçı kesildi. Ben onu dimdik bir yokuşa sardıracağım. Çünkü o bir düşündü, ölçtü, biçti. Kahrolası nasıl da ölçtü, biçti. Yine kahrolası, nasıl ölçtü biçti. Sonra baktı. Sonra kaşını çattı, surat astı. Sonra arkasını döndü ve büyüklük tasladı. ‘Bu, dedi, başka değil öğretilen bir sihirdir.’ ‘Bu, sadece bir insan sözüdür.’ Ben onu Sekar'a (cehenneme) sokacağım.”³⁷⁶

Âyet-i kerîmelerin işaret ettiği şekliyle Allah Teâlâ, Velid b. Muğîre'ye bolca rızık vermiştir. Bu rızıklarsa; bolca ekinler, ticaret ve hayvanlardır. Ayrıca âyet-i kerîmede göz önünde ki oğullardan bahseder. Göz önünde oğullardan maksat ise, çalışma ve ticaret için Mekke'nin dışına çıkmayan yahut babasıyla meşveret toplantılarına katılan kimselerdir.³⁷⁷

³⁷² Öge, *Allah'tan Âlem'e İlâhî Fiiller*, 268.

³⁷³ el-Kalem 68/10-16.

³⁷⁴ Nesefi, *Medarikü't-tenzil ve hakâiku't-tevil*, 3: 520.

³⁷⁵ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 8: 198.

³⁷⁶ el-Müddessir 74/12-26.

³⁷⁷ Zemahşeri, *el-Keşşâf*, 4: 1713.

Müddessir sûresinde gördüğümüz gibi Cenâb-ı Hak, kendisine bol imkânlar verdiğiinden bahseder. Hak Teâlâ birçok sebep izhâr ettiğini, makam ve mevki verdiğiini, Kureyş'in içerisinde itibarı olduğunu, hakeza onların ileri gelenlerinden birisi olduğunu haber verir.³⁷⁸ Bu iki sûrenin âyetlerini birleştirdiğimiz zaman Velid'e çokça nimet verildiğinden bahsedilir. Nimet verilene yapılacak şey şükür etmektir. Nitekim bu kadar nimetin içinde olup, azgınlık yapmak cezayı hak etmenin sebebi olur.³⁷⁹ Allah (c.c.) bu nimetleri sayarak Velid'in bu azgınlıkları yapmaması gerektiğini vurgulamaktadır. İnsan, iyiliği ve kötülüğü kesp etmesi lazım ki ceza yahut mükâfat elde edebilsin.³⁸⁰ Bununla beraber insanın seçme, kesp etme, elde etme gibi haklarının olmadığı yerler de vardır. Mesela, babasını seçme hakkı, hangi şehirde doğacağı, evlatlarının cinsiyeti, kendisinin ve evlatlarının sağlıklı doğup, sıhhatli ömür sürmeleri, insanın seçim hakkının olmadığı yerlerdir. İnsanlar yaptığı fiilleri ortaya çıkarmada ana etken olmakla beraber, fiilin ortaya çıkmasında dış unsurlarında katkısı vardır. Bundan dolayı insanların yapıp etmelerinde hâricî etkenlerin varlığı göz ardı edilemez. Bu hâricî etkenlerin varlığından dolayı Kurân-ı Kerîm'de kulların fiilleri Allah'a nispet edilmiştir, diyebiliriz.

İnsanın ihtiyarında olmayan şeyleri Velid üzerinden düşünecek olursak, Velid'in babasının zengin birisi olduğunu söylemiştik. Velid'in zengin olmasına, rahat bir hayat yaşamasına ve babasından aldığı mirası daha da büyütmesine, babasının zengin oluşu vesile olmuştur. Belki sonradan zengin olabilirdi. Lakin kendi babasının imkânlarını kullanarak tez elden güzel nimetlere kavuştu. Allah Teâlâ, onu başka anne babadan doğmasını dileyseydi bu saydığımız imkânlara kavuşamayacaktı. Bu duruma işaret olarak şu âyeti zikredebiliriz:

“Göklerin ve yerin hükümranlığı yalnız Allah'a aittir. O dilediğini yaratır, dilediğine kız çocuk, dilediğine de erkek çocuk bahşeder. Yahut Allah onları erkek ve kız olmak üzere çift verir, dilediğini de kısır yapar. Şüphesiz ki O her şeyi bilir. O'nun her şeye gücü yeter.”³⁸¹

³⁷⁸ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 8: 327.

³⁷⁹ H. Musa Bağcı, *İnsanın Kaderi Hadislerin Telkin Ettiği Kader Anlayışı*, 2. Baskı (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013), 54-55.

³⁸⁰ Çelebi, *İslâm'ın İnanç Esasları*, 143-144.

³⁸¹ eş-Şûra 42/49-50.

İnsanın erkek ve dişi doğmasında etkisi yoksa babasını seçme hakkının olmadığı bedihidir. Akıl, his ve tecrübe de babayı ve anneyi seçme hakkının olmadığını tasdik eder.

Allah Teâlâ, Mekke insanlarına büyük nimetler bahşetmiştir. Nimetlerden bir tanesi de Kâbe'nin, yani; kıblenin Mekke'de oluşudur. Bir yerin kible oluşunda, insanın seçme hakkı yoktur.³⁸²

“Şüphesiz insanlar için kurulan ilk mabet, Mekke'deki çok mübarek ve bütün âlemlere hidâyet kaynağı olan Beyt (Kâbe)dir. Onda apaçık deliller, İbrahim'in makamı vardır. Oraya giren güvene erer Ona bir yol bulabilenlerin Beyt'i haccetmesi Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır.”³⁸³

Mekke'nin önemi burada ortaya çıkmaktadır. İlk kible oluşu, makamı İbrahim'in oluşu, insanların hac ibadetini ifâ ettiği yer olması, ayrıca Kâbe'ye girenin emin oluşu buranın önemini ortaya çıkarmış olmaktadır. Bununla da kalmamış, Mekkeliler insanların saygısını kazanmıştır. Komşu ülkelerde, Mekkeli oluşlarından dolayı bazı imtiyazlar elde etmişlerdir.³⁸⁴ Allah Teâlâ, bu durumu hatırlatarak Mekkelilerin Rablerine ibadet etmesini istemiştir:

“Kureyş'in güven ve barış anlaşmalarından faydalanmalarını sağlamak için, Kış ve yaz seferlerinde faydalandıkları anlaşmaların kadrini bilmiş olmak için, Yalnız bu Ev'in (Kâbe'nin)Rabbine ibadet etsinler. Kendilerini açlıktan kurtarıp doyuran, korkudan emin kılan Rab'lerine kulluk etsinler.”³⁸⁵

Allah Teâlâ, Kâbe'yi başka bir yerde yapsaydı Mekkelilerin böyle bir saygınlığa ulaşması zor olacaktı. Hatta Yemenli bir Melikin Kâbe'yi kıskanarak Kâbe'yi yıkmak istediğinden bahsedilir.³⁸⁶

³⁸² el-Bakara 2/125, 142-143.

³⁸³ Al-i İmran 3/96-97.

³⁸⁴ Derveze, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, 1: 35.

³⁸⁵ Kureyş 106/1-4.

³⁸⁶ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 9: 278.

“Rabbinin Ashabı-ı fil’e ettiklerini görmedin mi? Onların hile ve düzenlerini boşa çıkarmadı mı? Üzerlerine ehabili, sürü sürü kuşları salıverdi. Bunlar onlara pişkin tuğladan yapılmış taşlar atıyorlardı. Derken onları kurt yeniği ekin yaprağına çeviriverdi”³⁸⁷

İnsanın seçimini yapamadıklarından biri de hangi şehirde doğacağıdır. Velid’e gelecek olursak Mekke’de doğmasına kendi karar vermemiştir. Mekke’de doğmakla yukarıda saydığımız nimetlere kavuşmuştur. İşte bu saymış olduğumuz nimetlere kavuşmada ve fiillerini ortaya çıkarmada hâricî alanın temel olmasından ötürü, aynı zamanda bu alanda insanın payı olmayıp, yegâne otorite sahibi Allah olduğundan dolayı Kurân-ı Kerîm’de kulların fiillerinin Allah’a izâfe edildiğini söyleyebiliriz. Yani; kulların fiillerinin Allah’a isnat edilmesinin sebebi olarak, fiillerin ortaya çıkmasında bir etken olmayıp başka etkenlerin varlığından da söz edilir. Bu hâricî etkenlerin ağırlığından dolayı, fiilin ortaya çıkmasında kulu ilgilendiren kısmı olsa dahi, kalan kısımda söz sahibi olmadığından, kulların fiilleri Allah’a izâfe edilmiş olabilir.

Tarım toplumu ve ataerkil aile yapılarında erkeğin önemi vardır. Erkeğin önemli oluşu iş gücü açısından. Erkek, kadına nazaran daha ağır işlerde çalışma kabiliyeti ve gücü vardır. Arap toplumunda kadının yerini düşünecek olursak yukarıda söylediklerimize ek olarak kadının durumu Arap örfünde de farklı değildir. Erkekler ön plandadır. Erkelerin; ekmek parası kazanması, tarım işlerinde çalışması, ticaret yapması, savaflara katılıp erlik göstermesi erkeği daha ön plana çıkarmıştır.³⁸⁸

Ataerkil bir toplumda erkek çocukların olması güçlü olmanın simgesidir. Kur’an’ın indiği Arap toplumunda erkek çocuğun olması gururlanma sebebi olmuştur. Bu dediğimizin aksine kız çocuğun olması, hicap duymanın illeti olmuştur. Bu durumu şu âyet-i kerimede daha iyi mülâhaza edebiliriz:

“İçlerinden birine kız (çocuk) müjdelendiği zaman, öfkesinden yüzü kapkara kesilir. Kendisine verilen müjdenin kötülüğü dolayısıyla kavminden gizlenir. Şimdi onu zillet altında kalarak mı tutsun, yoksa toprağa mı gömsün? Bak ne kötü hükmediyorlar.”³⁸⁹

³⁸⁷ el-Fil 105/1-5.

³⁸⁸ Derveze, *Kur’an’a Göre Hz. Muhammed’in Hayatı*, 1: 131.

³⁸⁹ en-Nahl 16/58-59.

Konusunu işlediğimiz Velid b. Muğire'ye Allah (c.c.) kendi yanından ayrılmayan oğullar vermiştir. Ayrıca kendisinin on tane oğlu, olduğu söylenmiştir.³⁹⁰ Allah Teâlâ Velid'e oğlan değil de kız verseydi yahut onu veya karısını kısır yapsaydı, bu sayılan nimetlere kavuşamazdı. Muhtemeldir ki bu kadar erkek çocuğu olması hem kendini güçlendirmiş, hem de erkek çocukları olması sebebiyle gururlanmıştır. İşte bunların fâili yaratıcıdır. İşte bu söylediğimiz yerler, insanın gücünün olmadığı alandır. İnsanın eylemlerinde bu gücün olmadığı alanın çok büyük etkisi vardır. İnsanın gücünün yetmediği bu alanda yegâne söz sahibi Allah olduğundan dolayı beşerin fiilleri Allah'a nispet edildiğini iddia edebiliriz.

İnsanın en büyük nimetlerinden birisi de sağlıktır. Sağlığın önemi Peygamber efendimizin şu hadisiyle de teyit edilmiştir. “İki nimet vardır ki insanların çoğu onun hususunda aldanmıştır: Sağlık ve boş vâkit.”³⁹¹ İnsan ne kadar sağlıklı bir ömür sürdürürse sürdürsün belli bir yaşından sonra gençlikteki kuvveti gider.

Sağlığın önemine vurgu yapan şu âyet-i kerîmeye de bir bakalım: “Sizi güçsüz olarak yaratan, sonra bu güçsüzlüğün ardından kuvvetli kılan, sonra bu kuvvetliliğin ardından yeniden zayıflık ve ihtiyarlık veren Allah'tır. O, dilediğini yaratır. O, hakkıyla bilendir; her şeye kadirdir.”³⁹² İnsan, doğumundan ölümüne kadar sağlıklı hayat sürdürdüğü gibi bunun tam terside geçerli olabilir. İnsan, hayatının kimi evrelerinde sağlıklı olmayabilir. Hatta bu durum doğduğu zaman bile gerçekleşebilir. Allah Teâlâ, O'na sağlık verdiği gibi sağlıklı ömür sürdürmesinin imkânlarını da vermiştir. Ömür ve sağlık nimeti verilmemiş olsaydı, mevki, makam, servet elde edemeyebilirdi. Başkaların yanında olan saygınlığını kazanamayabilirdi.

İnsan eylemlerini gerçekleştirirken yüzde yüz bağımsızdır diyememeyiz.³⁹³ İnsan fiillerini, kendisi dışındaki hâricî alana çıkardığında fiillerin ortaya çıkmasında büyük katkısı, payı olmakla beraber hâriçten tam manasıyla kopuk ve bağımsız olduğunu söyleyemeyiz. Hatta insanın kimi eylemlerinde kendi dışındaki durumun önemi, kendi nefsinden daha fazla öneme sahip olup, dış sebeplerin katkısı daha büyüktür. Yani insan irâde sahibi olmakla beraber, mutlak mânada özgürdür diyemeyiz. Kararlarını verirken ve eyleme kalkışırken kendi

³⁹⁰ Zemahşeri, *el-Keşşâf*, 4: 1713.

³⁹¹ Buhârî, Rikâk, 1.

³⁹² er-Rum 30/54.

³⁹³ Özdemir, *İslam Düşüncesinde Kötülük Problemi*, 275.

hâricindeki dünyanın etkisi olmadan eylemleri ortaya çıkıdığından bahsedemeyiz.³⁹⁴ İnsan mutlak mânada eylemlerin ortaya çıkmasında pay sahibi olmadığından, kendisini yaratan ve bütün her şeyini muhtaç olduğu Allah'a fiillerinin izâfe edilişi bu dediğimiz durumla alakalı olabilir. Velid b. Muğire örneğinde olduğu gibi, eylemler bir yönüyle insana ait olsa da eylemin tahakkuk etmesindeki başka sebeplerin var olduğunu görürüz.

2.9. Allah'ın Sosyal Kanunu; Sünnetullah

Allah kendi dışındaki varlıkların yaratıcısı ve varlık sahasına çıkışında yegâne müreccihdir.³⁹⁵ Kâinat ve kâinatın içindeki varlıklar da, Allah'ın yarattığı mahlûklardır.³⁹⁶ Kurân-ı Kerîm, âlemin ve âlemin içindeki varlıkların nizamlarının devam etmesi için birtakım kural ve kaidelerle bağlandığını bildirmektedir. Bu kaide ve kuralları; fiziki ve sosyal yasalar olarak isimlendirebiliriz.³⁹⁷ Fizikî ve sosyal kanunların bütününe sünnetullah ismi verilmektedir.³⁹⁸ Allah Teâlâ, sünnetullahı gereği her şeyi bir ölçüye bağladığını şu âyet-i kerîmelerinde bizlere bildirmektedir:

“Her dışının neye gebe kalacağını, rahimlerin neyi eksik, neyi ziyade edeceğini Allah bilir. Onun katında her şey ölçü ile dir”.³⁹⁹

“Her şeyin hazineleri yalnız bizim yanımızdadır. Biz onu ancak belli bir ölçüyle indiririz”⁴⁰⁰

“Biz, her şeyi bir ölçüye göre yarattık”.⁴⁰¹

Kâinattaki fizikî kanunların nasıl işlediğini ve kâinatta bir düzenin olduğunu, kâinattaki oluşumların başından beri Allah'ın takdir ettiğini, şu âyet-i kerîmelerden görebiliriz:

³⁹⁴ Alfred Adler, *İnsanın Tabiatını Tanıma*, trc. Ayda Yörükân, 8. Baskı (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010), 18-19.

³⁹⁵ Sâbûnî, *el-Bidaye fi usulu'd-din*, 37; Topaloğlu v.dğr., *İslâm'da İnanç Esasları*, 121.

³⁹⁶ Sâbûnî, *el-Bidaye fi usulu'd-din*, 37.

³⁹⁷ Sarmış, *Kur'an'da Kader Takdirin Anlamı Ve Sünnetullah*, 90-91.

³⁹⁸ Bağcı, *İnsanın Kaderi Hadislerin Telkin Ettiği Kader Anlayışı*, 80.

³⁹⁹ er-Ra'd 13/8.

⁴⁰⁰ el-Hicr 15/21.

⁴⁰¹ el-Kamer 54/49.

“Güneşi ışıklı, ayı da parlak kılan, yılların sayısını ve hesabı bilmeniz için ona (aya) birtakım menziller takdir eden O’dur. Allah bunları, ancak bir gerçeğe (ve hikmete) binaen yaratmıştır. O, bilen bir kavme âyetlerini açıklamaktadır”.⁴⁰²

“Biz, rüzgârları aşılâyıcı olarak gönderdik ve gökten bir su indirdik de onunla su ihtiyacınızı karşıladık. (Biz bunları yapmasaydık) siz onu (yeterli) suyu depolayamazdınız”.⁴⁰³

“Allah, geceyi gündüzün içine sokar, gündüzü de gecenin içine sokar; güneş ve ayı emri altına almıştır. Her biri belirtilmiş bir sûreye kadar akıp gider. İşte (bütün bunları yapan) Rabbiniz Allah’tır. Mülk O’nundur. O’nu bırakıp da kendilerine taptıklarınız ise, bir çekirdek kabuğuna bile sahip değillerdir”.⁴⁰⁴

“Gece de onlar için bir ibret alâmetidir. Biz ondan gündüzü sıyrıp çekeriz de onlar karanlıklara gömülürler. Güneş, kendisi için belirlenen yerde akar (döner). İşte bu, azîz ve âlim olan Allah’ın takdiridir. Ay için de birtakım menziller (yörüngeler) tayin ettik. Nihâyet o, eğri hurma dalı gibi (hilâl) olur da geri döner. Ne güneş aya yetişebilir, ne de gece gündüzü geçebilir. Her biri bir yörüngede yüzerler”.⁴⁰⁵

“O, yeryüzüne sabit dağlar yerleştirdi. Orada bereketler yarattı ve orada tam dört günde isteyenler için fark gözetmeden gıdalar takdir etti. Sonra duman halinde olan göğşe yöneldi, ona ve yerküreye: İsteyerek veya istemeyerek, gelin! Dedi. İkisi de ‘İsteyerek geldik’ dediler. Böylece onları, iki günde yedi gök olarak yarattı ve her göğşe görevini vahyetti. Ve biz, yakın semâyî kandillerle donattık, bozulmaktan da koruduk. İşte bu, azîz, âlim Allah’ın takdiridir”.⁴⁰⁶

Güneşin, ayın ve diğer gezegenlerin hareket etmesi, gece ve gündüzün, yazın ve kışın, sıcağın ve soğğun oluşması, bitkilerin yeşermesi ve kuruması, bu yasalar çerçevesinde gerçekleştiği gibi, anne karnında yumurtanın döllenmesi, insanın oluşması, şekillenmesi, kız ve erkek olması, doğması, iyi-kötü şeyler yaşaması, sağlıklı ve hastalıklı olması, ömrünün uzun

⁴⁰² Yunus 10/5.

⁴⁰³ el-Hicr 15/22.

⁴⁰⁴ Fatır 35/13.

⁴⁰⁵ Yasin 36/37-40.

⁴⁰⁶ Fussilet 41/10-12.

veya kısa olması, çocuğunun olup olmaması, rızkının dar veya bol olması, toplumların varlığını sürdürmesi veya yıkılması da bu yasalar çerçevesinde olmaktadır.⁴⁰⁷

Sosyal kanunların olduğu gibi fiziki kanunlar da vardır. Fiziki yasalar; deney, laboratuvar ve birtakım bilimsel inceleme yollarıyla kanun olma hüviyetini kazanırlar. Yani genel geçer bir yasa olmaları hasebiyle dünyanın her yerinde ispat etme yöntemi kullanılarak aynı sonucu verir. Bu yöntemin adı bilimsel yöntem olduğundan, aksi iddia edinilinceye kadar herkes tarafından kabul görür. Fiziki kanunlar bilimsel yöntemler kullanılarak, bilimsel veriler elde edilir. Bilimsel yöntemlerin kullanılmadığı alanlar bilimin konusu olmaz. Zira bu alan sosyal kanunların alanı olur.⁴⁰⁸

Sünnetullah kavramı; fiziki ve sosyal kanunları içermekle beraber, bu kavramın geçtiği âyet-i kerîmeler, daha çok sosyal alanı ilgilendirmektedir. Sosyal alan, genelde; milletlerin tarih alanındaki serüvenlerini, inişlerini ve çıkışlarını, devletlerin doğmasını ve gelişip büyümesini, milletlerin medeniyet sahasında büyüüp gelişmesini ve yok olmasını, milletlerin ilerleme ve gerileme sebeplerini içerisine almaktadır.

Allah Teâlâ'nın insanı niçin yaratıldığını, hangi şeyleri yaparsa nasıl sonuçların doğacağını önceden belirtmek suretiyle bir kanununun olduğunu anlıyoruz. Bu sebeple; âlemin ve insanın durumu Allah'ın koyduğu kanuna göre hareket etmektedir. İnsan, Allah'ın koyduğu kanuna göre hareket ettiğinden beşerin fiilleri Allah'a nispet edilmiştir, diyebiliriz.

Cenab-ı Hakk'ın hem bu dünya için hem de ahiret için yasalarının mevcut olduğunu biliyoruz.⁴⁰⁹ Allah Teâlâ, yasasının gereği olarak iman edip sâlih-amel işleyenleri cennete sokacağını, nankör olup iman etmeyenleri de cehennem beklediğini farklı âyet-i kerîmelerde bizlere haber vermektedir..

Dünya, insanların ahireti kazanmaları yahut kaybetmeleri yönüyle bir geçiş yeridir.⁴¹⁰ Dünyanın fani oluşu bu dediğimizi doğrulamaktadır. İster fert olsun isterse cemiyet olsun

⁴⁰⁷ Sarmış, *Kur'an'da Kader Takdirin Anlamı Ve Sünnetullah*, 43-44.

⁴⁰⁸ Cevizci, *Felsefe*, 107-109.

⁴⁰⁹ Mehmet Yaşar Soyalan, *Kutsalın Egemenliğinden Adaletin Egemenliğine* (İstanbul: İşaret Yayınları, 2012), 75-78.

⁴¹⁰ Soyalan, *Kutsalın Egemenliğinden Adaletin Egemenliğine*, 98.

Allah'ın yasalarına uyan, fert ve toplumlar, dünya ve ahiret saadetini elde eder.⁴¹¹ Bunun tersi durum da söz konusudur. Fertler ve cemiyetler bu yasalara uyduğu müddetçe karşılığını müspet olarak görmüştür. Milletler, Allah'ın yasalarına aykırı davrandığı zaman tarih sahnesinden ya yok olup gitmiş ya da küçülüp eski güçleri ellerinden gitmiştir.⁴¹² Bu dediklerimizi şu âyet-i kerîmelerden rahatlıkla görebilmekteyiz.

“İnkâr edenlere, (sana düşmanlıktan) vazgeçerlerse, geçmiş günahlarının bağışlanacağını söyle. Yok, geri dönerlerse kendilerinden öncekilerin hali gözlerinin önündedir”.⁴¹³

“Bu da, bir millet kendilerinde bulunanı (güzel ahlâk ve meziyetleri) değiştirmeye kadar Allah'ın onlara verdiği nimeti değiştirmeyeceğinden dolayıdır. Gerçekten Allah işitendir, bilendir”.⁴¹⁴

“Helâk ettiğimiz hiçbir ülke yoktur ki hakkında (bizce) bilinen bir yazgı olmasın Hiçbir millet, ecelinin önüne geçemez ve onu geciktiremez”.⁴¹⁵

“Kendilerine hidâyet geldiğinde insanları iman etmekten ve Rablerinden mağfîret talep etmekten alıkoyan şey, sadece, öncekilerinin başına gelenlerin kendi başlarına da gelmesini yahut azabın göz göre göre kendilerine gelmesini beklemeleridir... Senin, bağış bol olan Rabbin merhamet sahibidir; şâyet yaptıkları yüzünden onları (hemen) muaheze edecek olsaydı, onlara azabı çarçabuk verirdi. Fakat kendilerine tanınmış belli bir sûre vardır ki, artık bundan kaçıp kurtulacakları bir sığınak bulamayacaklardır”.⁴¹⁶

“Kendilerine bir uyarıcı (peygamber) gelirse, herhangi bir millettten daha çok doğru yolda olacaklarına dair bütün güçleriyle Allah'a yemin etmişlerdi. Fakat onlara uyarıcı (Muhammed) gelince, bu, onların haktan uzaklaşmalarından başka bir şeyi arttırmadı. Çünkü onlar yeryüzünde büyüklük taşıyor ve kötü tuzaklar kuruyorlardı. Halbuki kişi kazdığı kuyuya

⁴¹¹ *Soyalan, Kutsalın Egemenliğinden Adaletin Egemenliğine*, 101.

⁴¹² *Soyalan, Kutsalın Egemenliğinden Adaletin Egemenliğine*, 104-105.

⁴¹³ el-Enfal 8/38.

⁴¹⁴ el-Enfal 8/53.

⁴¹⁵ el-Hicr 15/4-5.

⁴¹⁶ el-Kehf 18/55, 58.

kendi düşer. Onlar öncekilerin kanunundan (onlara uygulanandan) başkasını mı bekliyorlar? Allah'ın kanununda asla bir değişme bulamazsın, Allah'ın kanununda kesinlikle bir sapma da bulamazsın".⁴¹⁷

“Onlar yeryüzünde gezip dolaşmadılar mı ki, kendilerinden öncekilerin sonu nasıl olmuştur, görsünler! Öncekiler bunlardan daha çoktu, kuvvetçe ve yeryüzündeki eserleri bakımından da daha sağlam idiler. Fakat kazandıkları şeyler onlara asla fayda vermemiştir. Peygamberleri onlara apaçık bilgiler getirince, onlar kendilerinde bulunan (beşeri) bilgiye güvendiler (onu alaya aldılar). Alaya aldıkları şey kendilerini boğuverdi. Artık o çetin azabımızı gördükleri zaman: Allah'a inandık ve O'na ortak koştuğumuz şeyleri inkâr ettik, derler. Fakat azabımızı gördükleri zaman imanları kendilerine bir fayda vermeyecektir. Allah'ın kulları hakkında süregelen âdeti budur. İşte o zaman kâfirler hüsrana uğrayacaklardır”.⁴¹⁸

İnsanların hidâyet bulması,⁴¹⁹ sapması,⁴²⁰ kalbin gözün kulağın mühürlü oluşu,⁴²¹ rızıkların verilmesi,⁴²² şahısların tek tek ölüm saatlerinin belirlenmesi gibi durumlar mutlak sûrette Allah'a izâfe edilmiştir.⁴²³ Mutlak sûrette Allah'a nispet edilen fiiller neticesinde sanki kul sorumlu olmadığı gibi anlam çıkabilir. Hâlbuki kul kendi işlemiş olduğu fiil neticesinde ceza veya mükâfatı hak eder. Mutlak mânada Allah'a atfedilen edilen fiillerde insanı sorumlu olduğunu söylemek için teosentrik dil kullanıldığını iddia ederiz. İşte bu çerçevede fiillerin mutlak surette Allah'a izâfe edilmesinin anlamı olan teosenrik dilin kullanılmasında, sünnetullahın etkisinin olduğunu öne sürebiliriz. Çünkü hangi insan olursa olsun Allah'ın

⁴¹⁷ Fatır 35/42-43.

⁴¹⁸ el-Mü'min 40/82-85.

⁴¹⁹ Bağcı, *İnsanın Kaderi Hadislerin Telkin Ettiği Kader Anlayışı*, 51-53; Güler, *Allah'ın Ahlâkîliği Sorunu Ehl-i Sünnet'in Allah Tasavvuruna Ahlâkî Eleştirel Yaklaşım*, 139-141.

⁴²⁰ İzutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, 162-170.

⁴²¹ Ebu'l- Hasan Ali b. İsmail el-Eş'ari, *el-İbâne an usûlu'd-diyane*, 2. Baskı (Lübnan: Dâru'n-Nefâis, ts.), 136-138; Bağcı, *İnsanın Kaderi Hadislerin Telkin Ettiği Kader Anlayışı*, 54-56; Sarmış, *Kur'an'da Kader Takdirin Anlamı Ve Sünnetullah*, 155-169.

⁴²² Eş'ari, *el-İbâne an usûlu'd-diyane*, 140; Güler, *Allah'ın Ahlâkîliği Sorunu Ehl-i Sünnet'in Allah Tasavvuruna Ahlâkî Eleştirel Yaklaşım*, 127-131; Şerafettin Gölcük, *Kelâm Açısından İnsan ve Fiilleri* (İstanbul: Kayıhan Yayınevi, 1979), 240-250.

⁴²³ Eş'ari, *el-İbâne an usûlu'd-diyane*, 138-139; el-Mecdüb, *Efâlu'l-ibâd fi'l-Kur'an-ı Kerim*, 382-390.

kanunlarına boyun eğmektedir. Allah'ın belirlemiş olduğu sınırlar çerçevesinde insanlar hayatını sürdürmektedir.⁴²⁴

İnsan ister hidâyeti tercih etmiş olsun isterse dalaleti seçmiş olsun bu iki durumda da Allah'ın koyduğu kanun sınırında olmuştur. İnsan hidâyete giden şartlara tutunduğunda Allah'ın kanunu gereği hidâyet kendisine nasip olmuş ve hidâyeti bulma kendisine kolaylaşmıştır. Hidâyet yolunu seçmeyip, dalalet yolunu seçene de, dalalet bulma yasası kendisine isabet etmiştir. Hangi durum seçilirse seçilsin Allah'ın koymuş olduğu kanundan biri tercih edilmiştir.⁴²⁵ Kanun koyma Allah'ın elinde olması cihetiyle ve amel edende temelde iki kanuna göre seçim yaptığından Allah'a fiiller nispet edilmiş olabilir.

Allah Teâlâ, koymuş olduğu yasanın hâkimidir.⁴²⁶ Her kim hangi ameli işlerse, Allah'ın koyduğu kanuna göre amel edeceğinden, yasanın sahibine nispet edilme vardır.

Cenab-ı Hak'ın mutlak güç ve kudret sahibi olmasına rağmen, her şeyi bir kanuna bağladığını idrak edebiliriz. Bu açıdan Allah'ın kanunlarının olması insanların daha ahlaklı oluşuna katkı sağlamıştır.⁴²⁷ İnsanlara, dünya maratonuna başladığında ahirete yolcuğun hangi şart ve kurallar altında devam edeceğinin bilgisinin verilmesi, onları daha planlı programlı bir yapıya büründürmüştür.⁴²⁸ Böylece bu durum, keyfi bir tanrı tasavvurunu yok etmiştir.⁴²⁹

⁴²⁴ Soyalan, *Kutsalın Egemenliğinden Adaletin Egemenliğine*, 75-78.

⁴²⁵ Alvin Plantinga, *Tanrı'nın Bir Tabiatı Var mı?*, trc. Mehmet Sait Reçber, (Ankara: Elis Yayınları, 2014), 12.

⁴²⁶ Sarmış, *Kur'an'da Kader Takdirin Anlamı Ve Sünnetullah*, 66-76.

⁴²⁷ Güler, *Allah'ın Ahlâkîliği Sorunu Ehl-i Sünnet'in Allah Tasavvuruna Ahlâkî Eleştirel Yaklaşım*, 66-68; Soyalan, *Kutsalın Egemenliğinden Adaletin Egemenliğine*, 123-128.

⁴²⁸ Güler, *Allah'ın Ahlâkîliği Sorunu Ehl-i Sünnet'in Allah Tasavvuruna Ahlâkî Eleştirel Yaklaşım*, 66.

⁴²⁹ Güler, *Allah'ın Ahlâkîliği Sorunu Ehl-i Sünnet'in Allah Tasavvuruna Ahlâkî Eleştirel Yaklaşım*, 70; Soyalan, *Kutsalın Egemenliğinden Adaletin Egemenliğine*, 130-133.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KURÂN-I KERÎM'DE 'DE KULLARIN FİİLLERİYLE ALAKALI ÂYETLERİN TAHLİL EDİLMESİ

Kur'ân-ı Kerîm'de kulların fiillerinin isnat edildiği âyetlerin bir kısmı, kelâm ilmindeki ef'âlu'l-ibâd bölümünün içerisinde tartışılmaktadır. Konu bu yönüyle önem arz etmektedir. Kutsal kitapların dili tanrı merkezli olduğuna göre, kulların fiillerinin isnat edildiği âyetleri de bu üslup içerisine dâhil edebiliriz. Ef'âlu'l-ibâd konusu içerisine giren âyetleri tanrı merkezli dil kapsamına girdiğini söyleyebiliriz. Her ne kadar fiiller Allah'a atfedilse de, fiilin gerçek sahibinin insan olduğunu iddia edebiliriz. Ayrıca bu dil sayesinde insanların eylemlerinde bağımsız olduğunu ve yapıp etmelerinden dolayı hesap vereceğini öne sürebiliriz.

Hem kulun özgür iradesinden dolayı hesap vereceğinden bahsedilmesi hem de kimi âyetlerde kulun eylemlerinde mecbur oluşunu söylemek, insanlarda kafa karışıklığına neden olmaktadır. Tanrı merkezli dil, bu karışıklığı çözmektedir. Kulların fiillerinin Allah'a isnat edilmesindeki hikmetlerden yola çıkarak, her ne kadar âyetlerde eylemlerinden dolayı mecbur olan bir insan imajı çizilse de, eylemlerinde mecbur bir kul görüntüsü vermede başka hikmetlerin olduğunu sezebiliriz. Yani durum bizim anladığımızın dışında bir şey olabilir. Kulların fiillerinin isnat edildiği âyetleri ilk okuduğumuzda zihnimizde beliren; eylemlerinde mecbur kul görüntüsünün dışında, hikmetlerinin olabileceğini düşünebiliriz. Bu âyetlerdeki asıl gayenin fiillerinde mecbur bir kul olduğunu anlatmak üzere âyetlerin inmemiş olduğunu varsayabiliriz. Âyetlerde mecbur olan kulun bahsedilmesini ön plana çıkarmayıp, bu kullanıştan dolayı başka hikmetler arayabiliriz.

3.1. Allah'ın Kalpleri Mühürlediğinden Bahseden Âyetler

Kurân-ı Kerîm'de birtakım insanların; kalplerinin, kulaklarının, gözlerinin mühürlü oluşundan bahseder.⁴³⁰ Bu durumu da Allah'a izâfe eder. Kalpleri, kulakları ve gözleri mühürlü olan insanların hidâyeti doğruyu bulamayacağı da bu âyet-i kerîmelerde anlatılan konudur. Akla şu soru gelmektedir: Allah, kimi insanlara göndermiş olduğu hakikatleri anlamasını diye, anlamasını sağlayacak uzuvlarını atıl duruma bırakmasından dolayı insan nasıl sorumlu olacak?⁴³¹ İdrâkî elinden alınan insanın iman etmeme durumundan dolayı nasıl mesul tutulacak? Hem dinî nasslar hem de akıl insanın sorumlu olabilmesi için, eylemlerini seçebilme gücünün elinden alınmamasını şart koşar.⁴³² Hal böyleyken mühürlenme durumunu anlatan âyetleri nasıl anlamamız gerekir?

Kurân-ı Kerîm'de daha çok mühürlenmeyi ifade eden “وَطُوعٌ وَخَنَمٌ” fiilleriyle ifade edilmektedir. Şunu belirtmek gerekir ki insanın uzuvlarının mühürlenmiş olmasından bahseden âyetlerde mühürlenmenin bir sebebe bağlandığını görürüz. Allah'ın göndermiş olduğu hakikatlere; kalp gözü kör olan, kulağı, sözlerin en doğrusunu işitmeyen, gözü hakikatlere kör olan insanın uzuvlarının mühürlendiğinden bahseder. Yani durup dururken bir mühürlenme durumu yoktur.⁴³³ İnsanın doğrudan sebep olduğu amellerden ötürü, kalbi, kulağı, gözü mühürlenmiştir.⁴³⁴ Mühürlenmenin baş müsebbibi, insandır.

İnsanın kalbinin, kulağının ve gözünün mühürlenmesinin müsebbibi olduğunu gösteren âyet-i kerîmelerin birkaçı şunlardır:

“Sözlerinden dönmeleri, Allah'ın âyetlerini inkâr etmeleri, haksız yere peygamberleri öldürmeleri ve ‘Kalplerimiz kılıflanmıştır’ demeleri sebebiyle (onları lânetledik, türlü belâlar

⁴³⁰ Bu âyetlerin tespiti için bk.: Ömer Özsoy ve İlhami Güler, *Konularına Göre Kur'an (Sistematik Kur'an Fihristi)*, 16. Baskı (Ankara: Fecr Yayınevi, 2013), 99-103.

⁴³¹ Evkuran, *Ahlâk Hakikat ve Kimlik-İslâm Kelâmında Ahlâk Problemi*, 63.

⁴³² Atay, *Kur'an'da İman Esasları ve Kader Sorunu*, 132-133; Harun Işık, *Maturi'de İnsan Özgürlüğü* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2013), 61-63; Şeref, *Ahlak İlmi*, 74; Özler, *İnsan Hürriyeti*, 49-51.

⁴³³ Bağcı, *İnsanın Kaderi Hadislerin Telkin Ettiği Kader Anlayışı*, 54-55.

⁴³⁴ Mecdûb, *Efâlu'l-ibâd fi'l-Kur'an-ı Kerim*, 360.

verdik. Onların kalpleri kılıflı değildir;) tam aksine küfürleri sebebiyle Allah o kalpler üzerine mühür vurmuştur; pek azı müstesna artık iman etmezler”.⁴³⁵

“Onlardan seni (okuduğun Kur’an’ı) dinleyenler de vardır. Fakat onu anlamalarına engel olmak için kalplerinin üstüne perdeler, kulaklarına da ağırlık verdik. Onlar her türlü mucizeyi görseler bile yine de ona inanmazlar. Hatta o kâfirler sana geldiklerinde: ‘Bu Kur’an eskilerin masallarından başka bir şey değildir’ diyerek seninle tartışırlar”.⁴³⁶

“İşte o ülkeler... Onların haberlerinden bir kısmını sana anlatıyoruz. Andolsun ki, peygamberleri onlara apaçık deliller getirmişlerdi. Fakat önceden yalanladıkları gerçeklere iman edecek değillerdi. İşte kâfirlerin kalplerini Allah böyle mühürler”.⁴³⁷

Allah Teâlâ; kötüden iyiyi, yalandan doğruyu, batıldan hakkı ayırmak için, insana birçok nimet vermiştir. İnsanı hayvandan ayıran, Rabbi karşısında sorumlu kılan, en büyük özelliği olan aklını ihsan etmiştir. İnsan aklî sayesinde eşya hakkında malumat sahibi olmuş⁴³⁸, eskiden bildiği şeylerden yararlanma suretiyle hiç karşılaşmadığı yeni olaylar hakkında muhâkeme yapmış, fikir beyan etmiştir.⁴³⁹ Aklî, Rabbinden gönderileni anlamaya programlı şekilde yaratılmıştır. Cenab-ı Hak, insana duyu organları vermiştir. İnsan, duyu organları sayesinde; gözleriyle doğru olanı okuma fırsatı bulmuştur.⁴⁴⁰ Elçilerin Rabbimizden aldıkları vahyi kulaklarıyla duyup, hakkı kabul etme olanağını insana, Yaratıcı vermiş⁴⁴¹ ve bu hakikatler insanlar bigâne kalmadıkları müddetçe insanların kalbine işleyeceği, tüylerini diken diken edip kendine hayran bırakacağını ilan etmiştir. İnsan bu ayrımı gözetemeyip, hak yolu değil de batıl yolu seçerse otomatik olarak kalbini mühürlemiş olur.

⁴³⁵ el-Nisâ 4/155.

⁴³⁶ el-En’âm 6/25.

⁴³⁷ el-A’raf 7/101.

⁴³⁸ Pezdevî, *Ehli Sünnet Akaidi*, 298.

⁴³⁹ Sâlimî, et-Temhîd fi beyâni’t-tevhîd, 51; Kılıç, *Tarihsellik Ve Akılcılık Bağlamında Kur’an’ı Anlama Sorunu*, 122.

⁴⁴⁰ Resul Öztürk, *Kâsım Er-Ressi ve Zeydiyye Kelâmı*, (Van: Ahenk Yayıncılık, 2008), 89.

⁴⁴¹ Öztürk, *Kâsım Er-Ressi ve Zeydiyye Kelâmı*, 90-92.

Allah, insanı sadece yaratıp dünyaya sorumlu olarak göndermemiştir.⁴⁴² Bu yüzden mahşerde kimsenin ileri süreceği bahanesi kalmamıştır. Allah, insanlara olan sevgi ve merhametinin eseri olarak, ilâhî kitaplar ve elçiler göndermiştir.⁴⁴³ Elçiler, Allah'tan aldıkları vahyi bütün gayretleriyle insanlara anlatmaya, duyurmaya çalışmışlardır.⁴⁴⁴ Peygamberlerinin uyardıkları hususlar ortalama her insanın anlama kapasitesine hitap eden apaçık sarîh âyetlerden müteşekkildir. Allah Teâlâ, insanların akıllarını zorlayan ve inanmalarını güçleştirecek bir tarafın olmadığını Kurân-ı Kerîm'in farklı sûre ve âyet-i kerîmelerinde defalarca bildirmektedir.⁴⁴⁵ Hak Teâlâ insanların inanmasının önünde bir bahane olmadığından hemen iman etmelerini istemiştir. Buna rağmen insan hak yoluna uymada inat ediyorsa, mühürlenmeye kendisi razı olmuştur diyebiliriz.

Doğruyu bulamamalarını ifade eden mühürlenme durumunun sebebi olarak şunları da söyleyebiliriz: Mühürlenme olayının doğrudan muhatabı inanmayanlar görülse dahi, bu âyetlerde asıl dikkat çekilmek istenen grubun mü'minler olduğunu söyleyebiliriz. Bu şekilde teosentrik dil kullanılarak mü'minlerin taaccüpleri giderilmiş olabilir.⁴⁴⁶ Mü'minler kâfirlerin inanmama haline şaşırılmış olabilirler. Allah'ın insana kabiliyet ve donanımlar vermesi peygamberler göndermesi, onlarla açık âyet ve onların nübüvvetini ispat eden mucizeler göndermesi, insanın inanma hususunda elini kolunu bağlamıştır.⁴⁴⁷ Artık insan inkâr etme gibi bir bahane üretemez bir duruma gelmiştir.⁴⁴⁸ İşte bu halde olan insanlara mü'minler hayret etmektedirler. Aynı zamanda bu üslup sayesinde Allah Rasûlü'nü ve iman edenleri teselli etme

⁴⁴² Çelebi, *İslâm'ın İnanç Esasları*, 89.

⁴⁴³ Muhammed Abduh, *Risâletü'd-tevhîd*, (Beyrut: Dâru İbn-i Hazm, 2001), 172; Çelebi, *İslâm'ın İnanç Esasları*, 90-91.

⁴⁴⁴ Abduh, *Risâletü'd-tevhîd*, 173-174; Ali Kürşat Turgut, *İbn Nefîs'te İnsanın Zihinsel Tekâmülü* (Ankara: T.D.V. Yayınları, 2014), 177-178.

⁴⁴⁵ en-Nisa 4/82, 174; el-En'am 6/55, 105; el-A'raf 7/52; Hûd 11/1; el-Kehf 18/54; Meryem 19/97; Taha 20/13; el-Hac 22/16; en-Nur 24/46; er-Rum 30/58; ed-Duhan 44/58; el-Kamer 54/17.

⁴⁴⁶ Muhammed Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Kur'ani'l-hakîm el-meşhur bi tefsîri'l-menâr*, thk. İbrahim Şemseddin (Lübnan: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2011),1: 119.

⁴⁴⁷ Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm Ehli Sünnet İtikadı*,170-172; Topaloğlu v.dğr., *İslâm'da İnanç Esasları*, 151-152.

⁴⁴⁸ en-Nisa 4/165; Topaloğlu v.dğr., *İslâm'da İnanç Esasları*,152-163.

mahiyeti vardır.⁴⁴⁹ İnsanın çok istediği bir şey olmayınca; kederlenmesi, üzülməsi, kalbinin hastalanması ve hayata küsmesi beklenen bir şeydir. Peygamber (s.a.v.) müşriklerin Müslüman olmasını çok arzu etmiş,⁴⁵⁰ Müslüman olmayı kabul etmedikleri zaman Allah'ın elçisi çok üzölmüştür. Bu etki hasebiyle insanın kalbinin takati azalabilir.⁴⁵¹

İnsanoğlu bir görev aldığı zaman, aldığı vazifeyi yerine getirmede gayret sarf eder. Bu durum görev bilinci olan insanda daha fazla gayret sarf etmeye sebep olur. Bunun en güzel örneklerinden biri hiç şüphesiz peygamberlerdir. Peygamberler, Allah Teâlâ'dan almış oldukları risalet vazifesini yerine getirmek için, hayatlarını ortaya koymuşlardır. İşte bunun örneklerinden biri de Hz. Peygamberdir. Peygamber (s.a.v) kavmi iman etsin diye, canla başla çalışmıştır.

Bu durum Kurân-ı Kerîm'de şöyle geçmektedir: “Öyle ise Allah'a tevekkül et. Çünkü sen apaçık bir hak üzere bulunuyorsun. Şüphesiz sen ölülere duyuramazsın. Arkalarına dönüp kaçarlar sen sağırlara da çağrıyı duyuramazsın. Körleri sapıklıklarından vazgeçirip doğru yola getiremezsin. Ancak âyetlerimize inanıp da Müslüman olmuş olanlara duyurabilirsin.”⁴⁵² Âyetin ne demek istediğini yakından inceleyecek olursak, Efendimiz (s.a.v.) kâfirlerin inanması için var gücüyle mücadele etmiştir. Allah'ın peygamberi olduğunu kavmine anlatmak istemiş, kavminin tutmuş oldukları yolun kötü ve zararlı olduğunu anlatmaya çalışmıştır. Mekke müşriklerine fayda vermeyince Peygamber efendimizin teessürlenmesi kaçınılmaz olmuştur. Zira bu âyet-i kerîmelerin peygamberimizi teselli mahiyetinde olduğunu söyleyebiliriz.

Bu âyet-i kerîmede psikolojik olarak mü'minlerin ruhlarını güçlendirme durumu söz konusudur. Ayrıca hak dava hususunda inananların azimlerini kuvvetlendirme, sabırlarını artırmaya yönelik çabaların olduğu da söylenebilir. İslâm'a olan bağlılık artırılmış olabilir. İnanmayanların katı muhalefeti, inanan insanlarda bıkkınlık yaratabilir.⁴⁵³ Onların katı muhalefetleri, inanmamada diretmeleri sonucunda mü'minlerde az da olsa onlara meyletme durumu belirebilir. Mü'minler, kendi hallerini sorgulama başlayıp; “acaba karşı taraf haklı mı

⁴⁴⁹ Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Kur'ani'l-hakîm el-meşhur bi tefsîri'l-menâr*, 1: 119; Hayrettin Karaman v.dğr., *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, 3. Baskı (Ankara: D.İ.B. Yayınları, 2007), 1: 75.

⁴⁵⁰ Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, 32.

⁴⁵¹ Karaman v.dğr., *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, 5: 642-644.

⁴⁵² en-Neml 27/79-81.

⁴⁵³ Ebussud, *İrşad el-akl es-selim*, 6: 472.

yoksa bu kadar karşı çıkma neden yapılınsın” diye sorular zihinde yer edinmeye başlayabilir. Bu istifhamları kafadan izale etmek, gevşemelere fırsat vermemek ve mü’min topluluğun bağını kuvvetlendirmek adına, mühürlenme durumu Allah’a izâfe edilmiştir, diyebiliriz. Mühürlenme durumunun Allah’a nispet edilmesinin sebebi olarak tanrı merkezli dil olduğunu iddia edebiliriz. Mühürlenme halinin teosentrik dil kapsamında verilmesinde ki amacın kâfirlerin katı durumun tasvir edip, mü’minlerin durumu daha kolay anlamasını sağlamaktır, diyebiliriz.

Mühürlenme kâfirler cephesinden, Allah’ın kanunu gereği devreye girmiştir diyebiliriz.⁴⁵⁴ Allah; yerlerin, göklerin, beşerin bütün kâinatın yaratıcısıdır. Azamet ve mutlak güç sahibidir. Otoritesini kimse sarsmaya gücü yetmez. Emrine karşı gelenlere, koymuş olduğu kanun gereği işlem yapar.⁴⁵⁵

İnsanı ahiret saadetine götürecektir nokta, doğru bir şekilde; aklını ve idrakini çalıştırıp peygamberlere kulak vermesidir. O, Allah’a kulluk yapmaktan geri durursa, onun kurtuluş reçetesi olan, aklî ve idraki elinden alınır. İnsan duygularıyla, kiniyle nefretiyle baş başa kalır. Duygularına hâkim olmaz bir noktaya gelir ki, ebedi saadetine yıkar.⁴⁵⁶ Kendi sonunu böylece hazırlamış olur ve kanunun tersine hareket ettiği için, örümceğin ağına düşen av gibi, geri dönüşü zor olan bir yola girmiş bulunur. Böylece kalbini mühürleme safhası başlamış olur.

Allah Teâlâ’nın kalplerini mühürlediği kâfir kimseler incelendiğinde, günaha batmış, günah işlemeyi huy edinmiş kimseler olduğu görülür. Artık bu durum kâfirlerin; karakteri olmuştur. Beşerin üzerindeki deriyi değiştirmek nasıl zorsa bu insanları saplandığı fikirlerden caydırmakta o kadar zordur. Aslında bu durum kâfirlerin inattaki zirvesini bize haber vermektedir. Onlara, nasihatini işlemeyeceğini güzel ve etkin bir üslupla anlatmaktadır. Böyle kimseler yaptıklarının doğru olup olmadığını araştırmaz. Edinmiş olduğu huyun sahih olduğunu düşünür. Huyunun doğru olduğunu düşündüğünden ötürü kendisini sorgulamaz. Tövbe etmeyi aklına getirmez. Durumundan dolayı pişman olmaz.

Kalpleri mühürlü olan kimselerin halini açıklayan, şu hadis-i şerife bir bakalım:

⁴⁵⁴ Reşîd Rızâ, *Tefsiru’l-Kur’ani’l-hakîm el-meşhur bi tefsîri’l-menâr*, 1: 122.

⁴⁵⁵ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, 1: 192.

⁴⁵⁶ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, 1: 192-194.

“Bir kul günah işlediğinde, kalbinde siyah bir leke medyana gelir. Eğer kul tövbe ederse, bu siyah leke kaybolur, Şâyet tövbe ve günah işlemeye devam ederse, bu leke onun tüm kalbini sarar.”⁴⁵⁷

Hadis-i şerif yolumuzu aydınlatmış, âyet-i kerîmelerin ne dediğini anlamamızı sağlamıştır. Kalp ne kadar kararmışsa, taşlaşmışsa, özgünlüğünü korumamışsa, kalbin içine nüfuz etmek o kadar zordur.

Hadisi şerifte belirtilen olguyu en güzel şekilde anlatan örneklerden biri de Yahudilerin tarihinde gizlidir: Kurân-ı Kerîm, Yahudilerin din düzlemindeki hayat çizgisinin ne olduğunu bize haber vermektedir. Yahudilerin Allah’a karşı sözlerini tutmadıklarını, Allah’ın âyetlerini inkâr ettiklerini, peygamberleri öldürdüklerini ifade etmektedir. Ayrıca kalplerimiz kılıflı diyorlar. Yani; Hz. Muhammed’in tebliğine kulağımız kapalı yahut kendilerine göre ilim irfan sahibi oldukları için peygamberin yaptığı duyuruya ihtiyaçları yoktur.⁴⁵⁸

İsrailoğullarının küfürde ısrar etmeleri, hallerini düzeltmemeleri yapılan ikazları dinlememeleri neticesinde Allah Teâlâ kalplerini mühürlemiştir. Hep sorun çıkarmaları sonucunda ikaz kendilerine fayda etmemiştir.

Hakka kör ve sağır kesilene çağrı yapmanın faydası yoktur. Bu durumun tam terside geçerlidir:

“Körleri sapıklıklarından vazgeçirip doğru yola getiremezsin. Ancak âyetlerimize inanıp da Müslüman olmuş olanlara duyurabilirsin.”⁴⁵⁹ Allah’ın âyetleri ve vahyi; manen kalbi ölü olmayan, Allah’ın çağrısına sağır kesilmeyen insanlara fayda vereceğini, Allah’ın kitabı haber veriyor. Allah’ın çağrısı kendisine menfaat sağlayan kimseler, Allah’ın âyetlerine inanan ve Allah’a teslim olan insanlardır. Peygamberin çağrısına uyacak kimseler, Allah’ın ilminde teslim olacak kimselere şamildir.⁴⁶⁰

⁴⁵⁷ İbn Mâce, Zühd 29.

⁴⁵⁸ Bilmen, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri*, 2: 701.

⁴⁵⁹ en-Neml 27/81.

⁴⁶⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*,24: 186; Nesefî, *Medarikü't-tenzil ve hakâiku't-tevil*, 2: 621; Zemahşeri, *el-Keşşâf*, 3: 1137.

Kurân-ı Kerîm'de 'de kulların fiillerinin Allah'a isnat edilmesi, insanın hidâyet, dalalet bulması kendi seçimiyle midir yoksa kulun herhangi bir katkısı olmadan Allah Teâlâ'nın zorlamasıyla mıdır? Yukarıdaki âyetlere bakacak olursak, Allah Teâlâ insanların hidâyet bulması için peygamberler göndermiştir. Peygamberler elçilik vazifesi gereği Allah'tan aldıkları haberleri insanlara duyurmuştur. İnsanlar kendi ihtiyarını kullanarak hayrı da şerride seçebilir. Bunun neticesinde insanın seçimine göre Allah (c.c.) hayrı yahut şerri yaratır.⁴⁶¹ Kalplerin mühürlü olması insanın yapıp etmesinin sonucudur. Cenâb-ı Hak insanı şerre sürüklememiştir. Kul kötülüğü kesp etmiş, Yaratıcı kulun ihtiyarı sonucunda şerri yaratmıştır. Yaratıcıya dalaletin izâfe edilmesi, dalaleti yaratma yönüyledir.⁴⁶²

3.2. Allah'ın Kulları Hidâyete Erdirmesi ve Dalalete Düşürmesinden Bahseden Âyetler

Konu başlığımız kelâm ilminin önemli konularından biridir. Kelâm ilmindeki verilerden de yararlanarak mezheplerin görüşlerini vermeye çalışacağız.

Mu'tezile mezhebine göre hidâyet, Allah tarafından doğru olanı beyan etmektir. Dalaletse, kulun sapık olarak isimlendirilmesi veya kulun kendi nefsinde sapıklığı yaratması sonucu, sapık hükmünün verilmesidir.⁴⁶³ Allah kâfirlere hidâyet etmiştir ama onlar hidâyete ermemişlerdir. Allah, onlara itaate güç vermekle yararlandırmıştır. Onlar ise yarar sağlamamışlardır, onları ıslah ettikleri halde onlar düzelmemişlerdir.⁴⁶⁴

Dalalete gelince, o insanların şaşkın ve sapıklar olarak isim alıp hüküm giymelerinden ibarettir. Dalalet hükmü, lütfu terk etmektir. Allah'ın dalaleti, kâfirleri helak etmesidir. Dalalet, küfre güçlü olmaktır, dinî terk etmektir.⁴⁶⁵

Mu'tezile, olaya kendi mezhep doktrini çerçevesinden bakmıştır. Mu'tezile'ye göre kul kendi fiilinin yaratıcısıdır. Onlara göre kul kendi fiillini işlemede ve ortaya çıkarmada bağımsız

⁴⁶¹ Sâbûnî, *el-Bidaye fi usulu'd-Din*, 79.

⁴⁶² Gölcük - Toprak, *Kelâm Tarih Ekoller Problemler*, 283.

⁴⁶³ Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 2: 60-94; Nesefî, *Tabsiratü'l edille fi usûli'd-din*, 2: 314; Sâbûnî, *el-Bidaye fi Usulu'd-Din*, 79; Taftâzânî, *Şerhu'l akâid*, 67.

⁴⁶⁴ Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 2: 102-104; Gölcük, *Kelâm Açısından İnsan ve Fiilleri*, 323; Gölcük - Toprak, *Kelâm Tarih Ekoller Problemler*, 281-282.

⁴⁶⁵ Gölcük - Toprak, *Kelâm Tarih Ekoller Problemler*, 282.

olmalı ki ceza ve mükâfatı hak etsin. Kul kendi fiilinin hâlikî olmazsa, onu yapmadığı bir eylemle mesul tutmak adâlet-i ilâhîye sığmaz demişlerdir. Mu‘tezile, aslah kaidesi gereği, Yaraticıya kötülük izâfe etmezler. Allah Teâlâ’nın kötülüğü istemeyeceği, bu yüzden Allah’a şerrî izâfe etmeyi caiz görmezler.⁴⁶⁶

Mu‘tezile’nin dedikleri kendi kâideleri çerçevesindedir. Biz burada Mu‘tezile mezhebinin dediklerini tahlil edecek değiliz. Mu‘tezile mezhebinin dediklerini, tahlil ve tenkit yapılan eserlere müracaat edilebilir.⁴⁶⁷

Ehl-i Sünnet kelâmı açısından, hidâyet ve dalaletin ne olduğuna bakacak olursak: Ehl-i Sünnet îtikâdına göre kul kendi fiillerinin yaratıcısı değildir. Kulun fiillerinin yaratıcısı, Allah Teâlâ’dır.⁴⁶⁸ Bu durum Kur’an-ı Kerîm’de geçen şu âyet-i kerime ile delillendirilmiştir. “Şüphesiz sen sevdiğin kimseyi doğru yola iletemezsin. Fakat Allah, dilediği kimseyi doğru yola eriştirir. O doğru yola gelecekleri daha iyi bilir.”⁴⁶⁹ Ehl-i Sünnet’e göre bu âyeti kerime, hidâyetin beyan anlamı olmadığıdır. Şâyet beyan anlamı olsaydı, Nebî (s.a.v.)’den nefy edilmezdi.⁴⁷⁰ Dolayısıyla beyan etme işlemi hem Allah’a hem de Peygamber’e izâfe edilirdi.⁴⁷¹ Peygamber (s.a.v.) hidâyeti, hem en çok sevdiğine hem de en çok buğz ettiğine beyan etmiştir. “Şüphesiz Allah dilediğini saptırır, dilediğini hidâyete erdirir.” Bu âyet-i kerîmede aynı delil geçerlidir. Şâyet bu âyet-i kerîmede “hidâyet” beyan manasında olsaydı bütün herkesi kapsaması lazım gelirdi.⁴⁷² Ancak bu âyet-i kerîmede bahsedilen hidâyet olma işi herkese şamil olmamıştır.⁴⁷³

⁴⁶⁶ Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm Ehli Sünnet İtikadı*, 297.

⁴⁶⁷ Nesefî, *Tabsıratü’l edille fî usûli’-d-din*, 2: 314-316.

⁴⁶⁸ Bâbertî, *Şerhu’l-akâidetü’l-Tahâvî*, 48-50; Taftâzânî, *Şerhu’l akâid*, 54-55; Üsmendî, *Lübâbü’l-Kelâm*, 119-120.

⁴⁶⁹ el-Kasas 28/56.

⁴⁷⁰ Nesefî, *Tabsıratü’l edille fî usûli’-d-din*, 2: 316; Taftâzânî, *Şerhu’l akâid*, 67.

⁴⁷¹ Üsmendî, *Lübâbü’l-Kelâm*, 146.

⁴⁷² Nesefî, *Tabsıratü’l edille fî usûli’-d-din*, II, s. 316.

⁴⁷³ Mecdûb, *Efâlu’l-İbâd fî’l-Kur’an-ı Kerim*, 335.

Dalalet, kulun isimlendirilmesi olursa, bu isimlendirme kulun istemesiyle olurdu, Allah'ın isimlendirmesiyle olmazdı.⁴⁷⁴ Yani isimlendirme, kulun kastı ve seçimine göre olurdu. Şu âyet-i kerîmede Peygamber (s.a.v.)'e hidâyet izâfe edilmektedir.

“Şüphesiz ki sen doğru yolu göstermektesin.”⁴⁷⁵ Peygambere izâfe edilmesi, beyan ve davet tarîkıyladır. Kur'ân'a hidâyetin izâfe edilmiş olması Kur'an'ın bizatihi hidâyete sevk etmesindedir. Yüce yaratıcıya dalaletin izâfe edilmesi, kulun dalaleti seçmesi Allah (c.c.) yaratmasıyla.⁴⁷⁶ Allah Teâlâ'ya yaratması yönüyle izâfe edilmiştir:

“Onları mutlaka saptıracağım, muhakkak onları boş kuruntulara boğacağım, kesinlikle onlara emredeceğim de hayvanların kulaklarını yaracaklar (putlar için nişanlayacaklar), şüphesiz onlara emredeceğim de Allah'ın yarattığını değiştirecekler (dedi). Kim Allah'ı bırakır da şeytanı dost edinirse elbette apaçık bir ziyana düşmüştür.”⁴⁷⁷ Bu yönüyle şeytana dalalet izâfe edilmesi, günaha şeytanın sebep olması ve kulu çağırmasıyla alakalıdır.⁴⁷⁸

Ehl-i Sünnet kelâmında kulların fiillerinin yaratıcısı Allah'tır.⁴⁷⁹ Bu açıdan bakacak olursak, ister hidâyet ister dalalet olsun hâlikî değişmez. Kulların fiillerinin yaratıcısı Allah olduğundan, kul fiilini işlemede “icbâr olma yönü var mıdır yok mudur” tartışması yapılmıştır.⁴⁸⁰

Hidâyet ve dalaletin Allah (c.c.)'a nispet edilmesi kulun ihtiyarını ortadan kaldırmayacağını biliyoruz. Bu yüzden saptırmanın hangi koşullarda gerçekleştiğini ve Kurân-ı Kerîm'in diğer âyetlerinde geçen “dalalet” kelimesini daha iyi anlamamıza faydası olacak bir âyet-i kerîmeyi verelim:

“Allah onunla birçok kimseyi saptırır, birçoklarını da doğru yola yöneltir. Verdiği misallerle Allah ancak fâsıkları saptırır (çünkü bunlar birer imtihandır). Onlar öyle (fâsıklar)

⁴⁷⁴ Sâbûnî, *el-Bidaye fi usulu'd-din*,79.

⁴⁷⁵ eş-Şûrâ 42/52.

⁴⁷⁶ Sâbûnî, *el-bidaye fi usulu'd-din*,79.

⁴⁷⁷ en-Nisa 4/119.

⁴⁷⁸ Sâbûnî, *el-Bidaye fi usulu'd-Din*,79.

⁴⁷⁹ Kazanç, *Varlık, Bilgi, Değer ve Siyâset Üzerine Kelâm Yazıları*, 213-220.

⁴⁸⁰ Allah Teâlâ insanları iman ve küfre zorlamamıştır. İmanın veya inkârın seçimi kulun istemesiyle olmuştur. Yani kul iman veya inkâr etmesinde, Allah zorlamamıştır. (el-Kârî, *Şerhu'l-fikhi'l-ekber*, 113.).

ki, Allah'a kesin söz verdikten sonra sözlerinden dönerler. Allah'ın, ziyaret edilip hal ve hatırının sorulmasını istediği kimseleri ziyaretten vazgeçerler ve yeryüzünde fitne ve fesat çıkarırlar. İşte onlar gerçekten zarara uğrayanlardır.”⁴⁸¹

Âyet-i kerîmenin mealine salt bir bakış açısıyla bakacak olursak şöyle anlamlar çıkarabiliriz: Bakara yirmi altıncı âyet-i kerîmenin başında Allah Teâlâ'nın sivrisineği darbi mesel getirdiğinden bahseder, bunun üzerine kâfirler bu konuyla ilgilenmeye başlarlar.⁴⁸² Âyetin baş kısmı bu durumu anlatır. Meâlini verdiğimiz yere gelecek olursak; “Allah onunla birçok kimseyi saptırır” kısmı bize göre iki şekilde anlaşılabilir. İlki; Allah Teâlâ'nın vermiş olduğu darbi mesel inanmayan insanlarda kendilerini saptırma aracı olmasıdır. İkincisi, insanlar hidâyete kulak vermediğinden, hidâyeti olacak vasıtayı, yoldan çıkma aracı olarak kullanmasıdır. Yani Allah Teâlâ kullarının doğru yolu bulması için bir vasıta vermiştir. Bu vasıta kiminde hidâyete aracı olurken kiminde de yoldan çıkma aracı olabilmektedir.⁴⁸³ Bu husus mü'mine artı bir durum sağlarken kâfire negatif bir etki yapmıştır. Hidâyete ulaşma açısından kâfirle mü'mini eşit saymak gerekir. Kâfirle mü'minin hidâyeti bulmada eşit ve özgür olduğunu gösteren husus ikisine de aynı vasıtanın verilmiş olmasıdır. Bu vasıtaların hangi neticeyi vereceğini Allah belirlediğinden dolayı fiil Allah'a izâfe edilmiştir, diyebiliriz.

Cenâb-ı Hak, saptıracağı kimselerin kim olduğunu açıklamaktadır.⁴⁸⁴ Allah Teâlâ'nın yoldan çıkaracağı kimseler, O'nun fâsık” diye isimlendirdiği kimsedir. Fâsığın kim olduğunu bize bir sonraki âyet bildirmektedir. Yirmi yedinci âyet ise aynı zamanda fâsığın sıfatlarıdır. Bunlar kim diye baktığımızda; bunların Allah'a söz verip sözünde durmayanlar, Allah'ın emretmiş olduğu akraba ilişkilerini kesenler, yeryüzünde fitne fesat çıkaran insanlardır. Bu cihetle sapık olma, dalaletle uğrama hüviyetini kesp etmişlerdir.⁴⁸⁵

Allah Teâlâ hiçbir sebep yokken insanları saptırmıştır diyemeyiz. Kul, bizatihi sapmasına, yoldan çıkmasına kendisi sebep olmuştur. Kulun hak ettiği şey başına gelmiştir.

⁴⁸¹ el-Bakara2/26-27.

⁴⁸² Âlûsî, *Rûhu'l-ma'ânî fî tefsîri'l-Kur'ânî'l-azîm ve's-seb'i'l-mesânî*, 1: 295; Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, 45; Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1: 64.

⁴⁸³ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1: 65-66.

⁴⁸⁴ el-Bakara2/27-28.

⁴⁸⁵ Nesefî, *Tabsîratü'l edille fî usûli'd-din*, 1: 75.

İster hidâyet verme olsun ister saptırma ve yoldan çıkarma olsun bunların hepsini Allah'ın koyduğu kanunlar kapsamında anlayabiliriz. Allah'ın gönderdiği hidâyete sarılana hidâyet nasip olmuştur diyebiliriz. Allah'ın göndermiş olduğu elçilere ve elçilerle beraber göndermiş olduğu kitaplara uymayan ve onlara düşmanlık edenlere de dalalet nasip olmuştur diyebiliriz. Bu hususta Allah Teâlâ'nın herkese eşit davrandığını söyleyebiliriz

3.3. Allah Teâlâ'nın Rızık Vermesinden Bahseden Âyetler

Rızık konusu, kelâm kitaplarında da işlenmiştir. Kelâm kitaplarında işleniş tarzı daha çok; rızık ve fiyatların Allah'ın takdiriyle olup olmadığı, rızık ne olduğu, haram olanın rızık olup olmayacağı, insanın her yediği rızık mıdır değil midir, şeklinde olmuştur.⁴⁸⁶

Kurân-ı Kerîm'de rızık konusunda birçok âyet-i kerîme bulunmaktadır.⁴⁸⁷ Bu konuda var olan bir âyet-i kerîme bu mevzunun, temel nassıdır:

“Yeryüzünde hiçbir canlı yoktur ki, rızıkı Allah'a ait olmasın. Her birinin (dünyada) duracakları yeri de, (öldükten sonra) emaneten konulacakları yeri de o bilir. Bunların hepsi açık bir kitapta (Levh-i Mahfuz'da yazılı)dir.”⁴⁸⁸

Rızık konusunda Mu'tezile mezhebinin görüşüyle ilgili bilgi verecek olursak; Mu'tezile mezhebine göre haram yolla kazanılan şey, rızık değildir. Bunu söylemelerindeki sebep rızıkın mülk ifade etmesidir. Bu görüş Mu'tezile'nin çoğuna göre böyledir.⁴⁸⁹

“Hür irâde olduğuna göre, hayatını kazanmak için çalan bir hırsız kendi hür irâdeyle hareket eder ve bundan dolayı onun rızıkı önceden takdir edilmez. Fakat rızık önceden takdir edildiğine göre, çalmadan gelen rızıkın Allah tarafından önceden takdir edilmiş olması gerekir. Mu'tezililerce verilen cevap şu sözlerinde özetlenir: “Allah haram rızık vermez” yani, sadece

⁴⁸⁶ Mâturidî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 454-457; Mecdüb, *Efâlu'l-ibâd fî'l-Kur'an-ı Kerim*, 390-395; Sâbûnî, *el-Bidaye fî usulu'd-din*, 75-76; Üsmendî, *Lübâbü'l-Kelâm*, 137.

⁴⁸⁷ Bu ayetlerin tespiti için bk.: Özsoy ve Güler, *Konularına Göre Kur'an (Sistematik Kur'an Fihristi)*, 475-478.

⁴⁸⁸ Hûd 11/6.

⁴⁸⁹ Bk.: Sâbûnî, *el-Bidaye fî usulu'd-din*, 75-76; Gölcük - Toprak, *Kelâm Tarih Ekoller Problemler*, 290-291; Gölcük, *Kelâm Açısından İnsan ve Fiilleri*, 24.

meşrû kazançlar Allah tarafından önceden takdir edilir; meşrû olmayan kazançlar Allah tarafından önceden takdir edilmez".⁴⁹⁰

Ehl-i Sünnet'in iki kolu olan Mâtüridî ve Eş'arilik'te, bu mevzu hususunda görüş birliği vardır. Ehl-i Sünnet'e göre insanın yediği her şey onun rızkıdır. Bu ister helal yolla kazanılmış olsun isterse haram yolla olsun değişmez. Ehl-i Sünnet'e göre haram olan rızıktır. Bu ihtilafın sebebi rızık kelimesine verilen anlamla ilgili olduğu söylenmiştir. Ehl-i Sünnet'e göre rızık, canlının gıdalandığı şeydir. Mu'tezile'ye göre ise rızık sadece mülke izâfe edilir. Oysa bu görüşün doğru olamayacağı söylenmiştir.⁴⁹¹

Haram şeyin rızık olması, gıdalanmada ve mülk edinmede vâki olmasından ileri gelmektedir. Rızık, insanın faydalandığı şeylerden ibarettir. Bunlara dâhil olan şeyler; yiyecek, içecek, giyecek ve meskendir. Bunlar, ister kişinin mülkü olsun, isterse olmasın bu vaziyet değişmez. Harama rızık denilmesinin bir diğer sebebi de bir canlı bu dünyaya gelip, ömür boyu haram yese ve sonrasında bu dünyadan göçüp gitse bu canlının, Allah'ın rızıkından yemediği söylenemez.⁴⁹² Fakat her insan kendisi için taksim edilmiş rızıktan yer. Kendisi için ayrılmış rızıkı başkası yiyemez, başkasının mülkünde olup, mülkünde olmayan insan yese, yiyen insanın rızıkı olmuş olur.⁴⁹³

Rızık konusunda Allah Teâlâ, bütün canlıların rızıkını verdiğine göre, insanın durumu ne olacak? Allah (c.c.) rızıkını vermeye kefil olduğuna göre insanın çalışması lazım mı? Çalışmadan rızık ayağına gelir mi?

⁴⁹⁰ Wolfson, *Kelâm Felsefeleri (Müslüman-Hıristiyan-Yahudi kelâmı)*, 505.

⁴⁹¹ Yeryüzünde hiçbir canlı yoktur ki rızıkı Allah'a ait olmasın" âyet-i kerîmenin mucibince bunun doğru olmayacağı söylenmiştir. Böyle bir şey kabul edildiği zaman Allah'ın rızıkı vermede sözünden cayacağı söylenmiştir. Bu âyet-i kerîmenin umumuna canlı olarak hayvanda girmektedir. Hayvanda hayatını idame ettirmesi için yiyecek yemesi gerekir. Hayvan gayri akil olduğundan, hayvanın mülk edinmesi diye bir şey yoktur. Sâbûnî, *el Bidaye fi usulu'd- din*, s. 75.

⁴⁹² Tâcüddîn Ebi Nasr el-Vehhâb b. Ali b. Abdülkâfi Sübkî, *Mâtüridî'nin Akîde Risâlesi ve Şerhi*, thk. Mustafa Saim Yeprem (Ankara: T. D. V. Yayınları, 2011), 33.

⁴⁹³ Nesefî, *Tabsiratü'l edille fi usûli'd-din*, 2: 279-280.

Yaratıcının bütün canlıların rızkını vermeye kefil olduğunu haber vermiştir.⁴⁹⁴ Bu minvalde insan çalışmadan rızkı kendisine verilecekse, haram rızık kazandığından ötürü neden ahirette ceza çeksin? Kulun ceza görmesinin sebebi; doğrudan bu haram eyleme sebep olması, kastının haram kesp etmek olması ve bu fiili isteyerek elde etmesidir.⁴⁹⁵

İnsanın aklı, insanın çalışması olmadan yahut herhangi bir sebep olmadan yediği yiyeceği, içtiği içeceği, giyindiği elbiseyi ayağına gelmesini kolay kolay kimsenin kabul edeceği bir şey değildir.⁴⁹⁶ Böyle olmasına rağmen yukarıda gördüğümüz gibi birçok âyette neden rızık sadece Allah'a izâfe edilmiştir, diyebiliriz. Bu durumu âyet-i kerîmelerin üzerinden görelim:

“Allah size evlerinizi dinlenme yeri kıldı. Hayvanların derilerinden, yolculukta ve ikamet zamanlarınızda kolayca taşıyacağımız evler; yün, tüy ve kıllarından bir sûre kullanacağımız giyimlikler ve geçimlikler var etmiştir. Allah yarattıklarından size gölgeler yapmış; dağlarda sığınacağınız barınaklar var etmiş, sizi sıcaktan koruyacak elbiseler, harpte sizi koruyacak zırhlar vermiştir. Size olan nimetini Müslüman olasınız diye işte bu şekilde tamamlamaktadır.”⁴⁹⁷

Âyet-i kerîmenin serd edilmesinin sebebi bilirse, bu âyet-i kerîmede izâfe edilen şeylerin neden Allah (c.c.) izâfe edildiği anlaşılmış olur. Âyeti kerime, Allah Teâlâ'nın insana olan nimetlerinden bahsetmektedir. Nimetlerini kullarına hatırlatmasının nedeni, yola gelmeyen âsi insanları yola getirmek ya da mü'min kulların şükürlerini artırması için onlara sebep oluşturmaktır.⁴⁹⁸ Allah Teâlâ'nın insanoğluna dinlenmesi için ev vermesi, mesken yerlerin uzağında konaklamak için kolayca taşınır barınaklar vermesi, hayvanın yününden ve tüyünden, insanı koruyan elbiseleri vermesi büyük nimettir.⁴⁹⁹ Bunu günümüzde tasavvur

⁴⁹⁴ Hûd 11/6.

⁴⁹⁵ Bk.: Beyazîzâde Ahmed Efendi, *İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'nin İtikadî Görüşleri*, trc. İlyas Çelebi, 3. Baskı (İstanbul: İfav Yayınları, 2010), 60; Işık, *Maturi'de İnsan Özgürlüğü*, 184; Sâbûnî, *el Bidaye fi usulu'd-din*, 76.

⁴⁹⁶ Güler, *İman Ahlâk İlişkisi*, 126; Işık, *Maturi'de İnsan Özgürlüğü*, 185.

⁴⁹⁷ en-Nahl 16/80-81.

⁴⁹⁸ Güler, *İman Ahlâk İlişkisi*, 124.

⁴⁹⁹ Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, 13: 472.

etmek zor olabilir. Lakin ilk insanı düşünecek olursak, bu sayılanların bilgisi verilmeden dünyaya gönderilse bunları icat etmesi hayli zamanını alabilirdi. Allah (c.c.) bunları hiç var etmeyebilir ve bu sayılan nimetleri kullanılabilir şekilde getirmenin bilgisini vermeyebilirdi. İlk defa yaratan, insanın kullanımına açan, nasıl kullanacağını öğreten Allah olduğu için, bunların Allah Teâlâ'ya izâfe edilmesinde şaşılacak bir şey yoktur. Her ne kadar bunları yapmada insanın rolü olsa da, bunları yapma bilgi ve yeteneği vermesi açısından Allah Teâlâ'ya izâfe edilmiş olabilir.⁵⁰⁰

Bu ifadeyi şu âyet-i kerîmeden daha iyi anlayabiliriz: “Elini boynuna bağlayıp cimri kesilme, büsbütün de açıp tutumsuz olma, yoksa pişman olur, açıkta kalırsın. Doğrusu senin Rabbin dilediği kimsenin rızkını genişletir ve bir ölçüye göre verir. O kullarını gören ve haberdar olandır. Çocuklarınızı yoksulluk korkusuyla öldürmeyin. Biz onlara da size de rızık veririz. Onları öldürmek, şüphesiz büyük bir günahdır.”⁵⁰¹

Âyet-i kerîmede rızkın durumu Allah'a isnat edilmesiyle beraber, rızık elde etmede insanoğlunun fonksiyonunu öğrenmek ve âyet-i kerîmeleri doğru yorumlamak için, diğer âyeti kerimlerin ne dediğine de bakmak gerekir. Buna ilaveten Kurân-ı Kerîm'in âyetlerini doğru anlamak için Kur'an bütünlüğünü de esas almak icap eder.⁵⁰²

Âyet-i kerîmeleri irdeleyecek olursak; alıntı yaptığımız âyet-i kerîmenin ilkinde, cimri olunmaması ve saçıp savurmanın yapılmaması öğütlenmektedir. Bir sonraki âyet-i kerîmede ise Hak Teâlâ'nın rızkı dilediğine genişletip, dilediğine kısıtından bahsedilmektedir. Bir sonraki âyet insanların geçim korkusuyla evlatlarını öldürmemesinden bahsetmekte ve insanların rızık endişesinin olmaması belirtilmektedir. Bunun sebebi olarak da, Allah Teâlâ'nın hem ebeveynlerin hem de çocuklarının rızkına kefil olduğu söyleniyor. Âyet-i kerîmelerin anlattığı hususlardan yola çıkarak genel bir özeti yapabiliriz. Malı harcamada tutumlu olmanın istenmesi ve saçıp savurmanın kınanması sebebiyle, malın artmasında veya azalmasında insanın rolü olduğunu anlıyoruz.

⁵⁰⁰ Aydın, *İlim Felsefe ve Din Açısından Yaratılış ve Gayelik*, 69-70.

⁵⁰¹ el-İsrâ 17/29-31.

⁵⁰² Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü*, 24. Baskı (İstanbul: İfav Yayınları, 2013), 274-281.

Cenab-ı Hak, İsrâ sûresinin yirmi dokuzuncu âyet-i kerîmesinde çok önemli bir nasihat vermektedir. Öncelikle şunu belirtmeliyiz ki verilen nasihat orta yolu tutma hususundadır. Âyet cimri olmayı da israf edilmemesini de yasaklamaktadır. Âyetin zımından orta yolu tutmamızı emrettiğini anlıyoruz. Cimrilik ve müsriflik İslâm ’ın yasaklamış olduğu ifrat ve tefrit yeridir.⁵⁰³ Müsriflik ifrata girerken, cimrilikte tefrite girer. Müsrifliğin ifrata girmesi demek, dinin ve aklın uygun görmediği derecede harcama yapmaktır. Cimriliğin, tefritte işlenmesi demek, gerekli yerde gerektiği kadar harcanmaması demektir.⁵⁰⁴ Cimrilik ve müsriflik, kulların kötü fiillerinin bir sonucu olup, bu eylemlerin sonucu işleyen insana döner. Cimrilik ve müsriflikten yola çıkarak kulun rızık elde etmede payı olduğuna göre, mutlak mânada rızıkın Allah’a isnat edilmesinin sebebi olarak tanrı merkezli dilin olduğunu söyleyebiliriz.

Âyetin sonundaki “melüm” kınanmış ve “mehsûra” üzgün lafzıyla, cimrilik ve israf edeni ne gibi sonucun beklediği belirtilmiştir. Kınanmış lafzı cimriliğe tekabül eder. Üzgün kelimesi, müsrif olanın akıbetinin ne olacağını bize söyler. Cimri olanı ne Allah ne de insan sever, bu yönüyle o kişi kınanmış olur. Mahsur olansa elinde var olanı iktisatlı kullanmadığı için elindeki imkân gitmiş ve bir başkasına muhtaç olmuştur.⁵⁰⁵

Otuzuncu âyette asıl konumuz olan Allah Teâlâ’nın rızık genişletmesi ve kısması geçmektedir. Bu âyetin yorumu için tefsirleri incelediğimizde; Allah (c.c.)’ın hikmetiyle bu âyet açıklanmıştır. İnsanın aciz oluşu ve bilgisinin noksan oluşundan, zenginlik mi yoksa fakirlik mi kendisi için hayırlı olacak durumunu insanoğlu kestiremez. Bazı durumlarda zenginliğin insanın başına musibet olacağı söylenmiştir. Allah (c.c.)’ın rızık genişletmesi ve daraltması bir maslahat ve hikmete göredir.⁵⁰⁶

Mealini verdiğimiz son âyet-i kerîme ise Kur’an’ın indiği dönemde kimi insanların geçim korkusundan dolayı çocuklarını öldürdüklerinden bahsetmektedir. Bunun sebebi olarak; kız çocukları para kazanamayacaklarından, evlendikleri zaman çeyiz masraflarının sarf

⁵⁰³ Erdem, *Son Devir Osmanlı Düşüncesinde Ahlâk*, 177-178.

⁵⁰⁴ Karaman v.dğr., *Kur’an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, 3: 479.

⁵⁰⁵ Ebussud, *İrşad el-akl es-selim*, 4: 133-134; Ateş, *Kur’an-ı Kerim Tefsiri*, 3: 1526.

⁵⁰⁶ Ebussud, *İrşad el-akl es-selim*, 4:134; Zemahşeri, *el Keşşâf*, 2: 829; Ateş, *Kur’an-ı Kerim Tefsiri*, 3: 1526.

edilmesinden ve kız çocukları evlendiği zaman gelir durumu iyi olmayan erkeğe gitmesi endişesinden ötürü, kız çocukları öldürülmüş.⁵⁰⁷

İnsanın geçimini sağlamasında, çalışıp para kazanması neticesinde iâşesini almasında, aldığı yiyeceklerini yemesinde, sebep olmadığı söylenemez. İnsan, burada bizatihi olaya müdahildir. İnsan, etkin değil denildiği zaman haram yoldan para kazansa o parayla mal alsın, o maldan istifade etse, bu yapmış olduğu fiillerden dolayı kıyamette hesap verir. Rızkın mutlak olarak Allah'a izâfe edilmiş olması, birkaç sebepten dolayı olabilir. Mesela her şeyin ibtidaen yaratıcısı Allah Teâlâ'dır. Bu açıdan Yaratıcıya izâfe edilmiş olabilir. Nimetleri yaratıp insanın istifadesine sunması, bu yönüyle çaba gösterip de mal mülk kazanmak isteyen fırsat vermesi sebebiyle de fiiller izâfe edilmiş olabilir. İnsana medeniyet kurma isdidatı vermesi, eşyayı insanın emrine vermiş olması sebebiyle asıl fâiline izâfe edilmiş olabilir. İnsanoğlunun kendisine gurur ve kibir galip gelebilir. Her ne kadar fiili kesp etmede özgür olsa da nimeti ortaya getirmesi açısından asıl fâil kendisi değildir. Allah'a izâfe edilmesiyle insanın şımarıp azmasının önüne geçilmiş olunabilir.

Rızkı elde etmede insan tek başına etken değildir. İnsanın rızık elde etmesinde hâricî sebeplerin de olduğunu hatırımızdan çıkarmamız gerekir. Bundan dolayı tarımın olduğu bir toplumda yağmurun önemi çok büyüktür. Allah Teâlâ göklerin ve yerin hükümranlığının kendisine ait olduğunu şu âyet-i kerîmesinde bildirmiştir: “Göklerin ve yerin hükümranlığı Allah'ındır. Dönüş Allah'adır. Bilmez misiniz ki, Allah bulutları sürer, sonra onları bir araya getirir; üst üste yığar, sen de onların arasından yağmur yağdığını görürsün. Gökten içinde dolu bulunan dağlar gibi bulutlar indirir, dilediğini ona uğratar, dilediğinden de uzak tutar. Bu bulutların şimşeginin parıltısı nerdeyse gözleri alır.”⁵⁰⁸ Dikkat edilecek olursa âyet-i kerîmede Allah yağmuru dilediğine isabet ettireceğini söylemiştir. Yağmurun neye yaradığını yine şu âyet-i kerîmelerin den öğrenmekteyiz:

“Allah gökten su indirir ve ölümünden sonra yeryüzünü diriltir. Kulak veren kimseler için bunda ibret vardır.”⁵⁰⁹ “Kupkuru gördüğün yeryüzünün, Biz ona su indirdiğimiz zaman

⁵⁰⁷ Bilmen, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri*, 4: 1869.

⁵⁰⁸ en-Nur 24/42-43.

⁵⁰⁹ en-Nahl 16/65.

harekete geçmesi, kabarması, Allah'ın varlığının belgelerindedir. Ona can veren Allah şüphesiz ölüleri de diriltir. Doğrusu O her şeye kadirdir.”⁵¹⁰ Yağmurun kontrolü Cenâb-ı Hak'ın elindedir. Çiftçi ürününü daha iyi alması için suya ihtiyacı vardır. Allah (c.c.) dilediğine yağmuru isabet ettireceğini söylemiştir. Kul yeryüzünde ne kadar emek verirse versin yağmur yağmadıkça ürünü ya noksan olur ya da hiç olmaz. Allah Teâlâ'nın rızkı genişletmesi yahut daraltması burada ortaya çıkabilir.

Kur'an mutlak mânada rızkı Allah'a izâfe etmekle beraber insanı tamamen saf dışı bırakmaz. Bu itibarla Allah'a rızkın izâfe edilmesinde birkaç sebebin olacağını söyleyebiliriz. Bu sebepler arasında; Allah'ın eşyanın ilk yaratıcısı olması, insanların en fazla azmalarının sebebi olarak mala düşkünlüğü, Müslümanların Allah'a şükürlerini yapmaları ve rızık kazanmada bir sünnetullahın oluşu itibariyle rızık Allah'a mutlak mânada izâfe edilmiş olunabilir.

3.4. Allah'ın İnsanları Birbiriyle Dengelemesinden Bahseden Âyetler

Yeryüzünün fesada gark olmaması için Cenab-ı Hakk'ın bir lütfu olarak, insandan insana gelecek tehlikeyi insanın kendi eliyle savmıştır. Bunda Allah'ın koyduğu sünnetin önemi çok büyüktür.

Bu hâdiseyi şu âyet-i kerîmede daha iyi görebiliriz: “Sonunda Allah'ın izniyle onları yendiler. Davut da Câlût'u öldürdü. Allah ona (Davut'a) hükümdarlık ve hikmet verdi, dilediği ilimlerden ona öğretti. Eğer Allah'ın insanlardan bir kısmının kötülüğünü diğerleriyle savması olmasaydı elbette yeryüzü altüst olurdu. Lâkin Allah bütün insanlığa karşı lütuf ve kerem sahibidir”.⁵¹¹

“Kendileriyle savaşılana (mü'minlere), zulme uğramış olmaları sebebiyle, (savaş konusunda) izin verildi. Şüphe yok ki Allah, onlara yardıma mutlak surette kadirdir. Onlar, başka değil, sırf "Rabbimiz Allah'tır" dedikleri için haksız yere yurtlarından çıkarılmış kimselerdir. Eğer Allah, bir kısım insanları (kötülüklerini) diğer bir kısmı ile defedip önlemeseydi, mutlak surette, içlerinde Allah'ın ismi bol bol anılan manastırlar, kiliseler,

⁵¹⁰ Fussilet 41/39.

⁵¹¹ el-Bakara 2/251.

havralar ve mescitler yıkılır giderdi. Allah, kendisine (kendi dinine) yardım edenlere muhakkak surette yardım eder. Hiç şüphesiz Allah, güçlüdür, galiptir”.⁵¹²

Allah’ın insanları birbiriyle dengelemesini birçok açıdan anlayabiliriz. Âyet-i kerîmelerin öncesine baktığımız da Tâlut kıssasının anlatıldığı âyet-i kerîme savaşı anlatan âyetten sonra “savma” lafzının söylendiği, diğer âyet-i kerîmede ise Müslümanlara savaş izni veren âyeti kerimeden sonra gelen âyet olduğunu görürüz. Bu âyet-i kerîmelerin yol göstermesiyle Müslümanlar, hakkın hâkim olması aynı zamanda yeryüzünden zulüm ve fesadın yok olması için Allah yolunda cihat etmişlerdir.⁵¹³

Müslümanların cihat etmeleri kendi üzerlerine düşen görev olmuştur. Cenab-ı Hak’da âyet-i kerîmeleri göndermek sûretiyle zulüm yapanları ifşa etmiştir. Bu ifşa bazen özel bir isim olduğu gibi, çoğu kere zulüm yapanların nitelikleri verilmek suretiyle, Müslümanlar, zalimlik yapanların başına musallat olmuştur.⁵¹⁴ Müslümanların gayret ve çabalarıyla hak gerçekleşmiştir. Bu hak Müslümanların elinde vuku bulması ve Allah hak düşmanlarını göstermesi ve onlara saldırma hususunda motive etmesi yönüyle bu olgu Allah’a izâfe edilmiş olabilir. Âyet-i kerîmelerde Müslümanların eliyle zalimlere ceza verilmesi, Allah’ın insanları birbiriyle savması şeklinde yorumlanabilir.⁵¹⁵

Eşyanın zıddıyla bilinmesi gibi, sosyal hayatta iyi ve kötü her daim var olan iki kutuplu bir durumdur. Bu halin Allah’ın sosyal yasasıyla alakalı olduğunu söyleyebiliriz. Bir yerde kötülük varsa muhakkak orada iyilikte vardır. Bütünüyle kötülüğün varlığından söz edemeyiz.⁵¹⁶ Kötülük her daim yok olmaya iyilikse her zaman galip olmaya ve yüzünü göstermeye, kötülükten daha yakındır. Yani iyiliğin galip olması çoğu kere intizar edilen bir vâkıadır. Zulmün ebedi oluşu sosyal yasalara terstir.⁵¹⁷ Zulmün ebedi olduğu yerde sosyal patlamaların olması beklenen bir durumdur. Çünkü insanların ezilmesi, horlanması, zulme

⁵¹² el-Hac 22/39-40.

⁵¹³ el-Bakara2/193; el-Enfal 8/39.

⁵¹⁴ Sarmış, *Kur’an’da Kader Takdirin Anlamı Ve Sünnetullah*, 272.

⁵¹⁵ et-Tevbe 9/14-15.

⁵¹⁶ Emine Ögük, Mâtürîdî’nin, *Düşünce Sisteminde Şer-Hikmet İlişkisi*, 2. Baskı (Ankara: T.D.V. Yayınları, 2013), 228-229.

⁵¹⁷ İbrahim, 14/13-14; el-Enbiya, 21/105; en-Nur, 24/55; el-Kasas, 28/5; es-Saffat, 37/171-173.

uğraması, zayıf bırakılması vicdanları yaralayan ve vicdanları harekete geçiren bir sosyal kalkışmayı beraberinde getirmektedir.⁵¹⁸ Dünya tarihine baktığımızda peygamberlerin ve milletlere önder olmuş büyük şahısların ortaya çıktığı zaman; güçlünün zayıfı ezdiği, zayıfın hakkını arayacağı bir mercinin olmadığı, güçlü hakkını kaba kuvvet kullanarak aldığı, adâlet terazisinin yok olduğu bir ortamda zuhûr etmişlerdir.

Dünya tarihi kimi zaman mü'minlerin hâkimiyetinde olmuştur. Mü'minler, Allah'ın adâletini dünyada gerçekleştirmekle me'mur olduklarından kimseye haksızlık etmemek üzere devletleri hüküm sürmüştür. Ayrıca mü'minler, hükümranlıkları dönemi boyunca bir millet bir millete haksızlık yaptığıında onlar haklı olanın yanında olup haksızı bu eyleminden vazgeçirmenin çeşitli yollarını aramışlardır.⁵¹⁹ Zâlim bir devlet dünyada söz sahibiyse muhakkak ki onun karşısında onun kadar güçlü bir oluşum var olmuştur. Bu iki oluşum güçlerinin birbirlerine yakın olmalarından ötürü bir birlerine saldırmaktan vazgeçmişlerdir. Bu iki güç dengesi sayesinde kimi zaman insanlar huzur içinde yaşamışlardır. Allah'ın savması olarak da bir gücün karşısında öteki bir gücün olmasını anlayabiliriz.

Sonuç

⁵¹⁸ Sarmış, *Kur'an'da Kader Takdirin Anlamı Ve Sünnetullah*, 265.

⁵¹⁹ el-Hucurat 49/9.

Kelâm ilminin en önemli konularından olan kulların fiilleri, Peygamber'in vefatından sonraki fitne olaylarından beri tartışılmış, kimi mezheplerin teşekkül etmesinde başat rol oynamış ve güncelliğini günümüze kadar korumuştur.

Mezheplerin kulların fiillerine yaklaşımı kendi doktrini etrafında fikirler beyan etmesi ve âyet-i kerîmelerin nasıl anlaşılabilirliğini gösterme şeklinde olmuştur. Bu minvalde konunun güncelde devam etmesi, öne sürülen çözümlerin, tartışmaya açık olmasından kaynaklanmaktadır. Bundan dolayı mezhepler perspektifinde, kulların fiillerini anlamlandırma da bazı sıkıntıların doğabileceğine dikkat çektik. Bu sebeple Kurân-ı Kerîm'de kulların fiilileriyle alakalı olan âyet-i kerîmeleri farklı bir bakış açısıyla anlayışla okunması gerektiği kanaatindeyiz.

Kurân-ı Kerîm'de 'de kulların fiillerini araştırırken her ilmin bir dili olduğunu tespit ettik. Kurân-ı Kerîm'in dilinin de, tanrı merkezli bir dil olduğunu anladık. Tanrı merkezli bir dil olması münasebetiyle, Kurân-ı Kerîm'de geçen kulların fiilleriyle alakalı olan âyet-i kerîmeleri Allah merkezli bir dille okumaya çalıştık.

Tanrı merkezli dil, her oluşumu Allah'a nispet etme durumudur. Bu sebeple, tanrı merkezli dil kapsamında, normalde fiil kula aitken, tanrıya atfedilmesin sebepleri üzerinde durduk. Normalde kula ait olan bir fiil Allah'a nispet ediliyorsa bunun bir anlamının olması gerektiğine kanaat ettik ve durumun sebeplerini araştırdık. Bu sebeplerden yola çıkarak Kurân-ı Kerîm'de kulların fiilleriyle alakalı âyet-i kerîmelerin üzerinde yorumlar yapmaya çalıştık.

Tanrı merkezli dil insanoğluna; tanrıyı unutup, dünyada fesada koşanın tanrıyı hatırlaması için her an kendini gözetleyen bir tanrı tasavvurunu verdiğini gördük. Aynı şekilde inançlı insanın her an Tanrı'ya muhtaç olduğu için her an insanla beraber olan bir tanrı anlayışını geliştirdiğine ulaştık.

Tanrı merkezli dilin insanları eyleme hazırlayan ve dinin emir ve yasaklarını içselleştirmesini sağlayan bir dil olduğunu anlamış olduk. Din dilinin donuk bir dil olmadığını gördük. İnsanların ruhsal yönünü harekete geçiren, faal ve etkin olmasını sağlayan bir dil olduğunun farkına vardık. Bu sebepten dolayı Kurân-ı Kerîm'in kimi âyetleri literal bir şekilde okunduğu zaman, âyetlerin arka planında verilmek ve anlatılmak istenenin kaçabileceğini fark ettik.

Kaynakça

Abduh, Muhammed. *Risâletü 'd-tevhîd*. Beyrut: Dâru İbn-i Hazm, 2001.

Abdülcebâr, Kâdî. *Şerhu 'l-usûli 'l-hamse*. Trc. İlyas Çelebi. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler, 2013.

Adler, Alfred. *İnsanın Tabiatını Tanıma*. Trc. Ayda Yörükân, 8. Baskı. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010.

- Akyol, Taha. *Hâricilik ve Şîa İslâm 'da Devrimciliğin Sosyolojik Kaynakları*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 1988.
- Allport, Gordon W. *Birey ve Dinî*. Trc. Bilal Sambur. Ankara: Elis Yayınları, 2004.
- Atay, Hüseyin. *Kur'ân 'da İman Esasları ve Kader Sorunu*. 5. Baskı. Ankara: Atay Yayınları, 2015.
- Ateş, Süleyman. *Kurân-ı Kerîm 'de Tefsiri*. Milliyet, 1995.
- *İslâm 'a İtirazlar Ve Kurân-ı Kerîm 'de 'den Cevaplar*. Ankara: Arısan Matbaacılık, ts.
- Aydın, Hüseyin. *İlim Felsefe ve Din Açısından Yaratılış ve Gayelik*. 7. Baskı. Ankara: DİB Yayınları, 2012.
- Aydın, Mehmet S. *Din Felsefesi*. 13. Baskı. İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2012.
- Aydın, Mehmet. *Dinler Tarihine Giriş*. Güncelleştirilmiş 6. Baskı. İstanbul: Litera Türk, 2012.
- Bağcı, H. Musa. *İnsanın Kaderi Hadislerin Telkin Ettiği Kader Anlayışı*. 2. Baskı. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.
- Başcı, Vahdettin - Yazoğlu, Ruhattin – İmamoğlu, Tuncay. *Din Felsefesi Dersleri*. Erzurum: Eser Basın, 2015.
- Beyazîzâde, Ahmed Efendi. *İmam-ı Azam Ebû Hanîfe 'nin İtikadî Görüşleri*. Trc. İlyas Çelebi. 3. Baskı. İstanbul: İfav Yayınları, 2010.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Muvazzah İlm-i Kelâm Ehli Sünnet İtikadî*. İstanbul: Ravza Yayınları, 2013.
- *Kurân-ı Kerîm 'de 'in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri*. İstanbul: Bilmen Basım ve Yayınevi, ts.
- Bolay, Süleyman Hayri. *Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü*. 10. Baskı. Ankara: Nobel Yayın, 2009.
- Bolelli, Nusrettin. *Belâgat Beyân-Me'ânî- Bedî' İlimleri Arap Edebiyatı*. 9. Baskı. İstanbul: İfav Yayınları, 2015.
- Bor, İbrahim. *Analitik Dil Felsefesinde Dil, Düşünce ve Anlam*. Ankara: Elis Yayınları, 2014.
- Bulut, Halil İbrahim. *İslâm Mezhepleri Tarihi*. Ankara: D.İ.B. Yayınları, 2016.
- Cevizci, Ahmet. *Felsefe*. İstanbul: Sentez Yayıncılık, 2007.
- Cüveyni, İmamü'l-Haremeyn. *Kitabu'l-İrşad*. Trc. Adnan Bülent Baloğlu – Sabri Yılmaz – Mehmet İlhan – Faruk Sancar. 2. Baskı. Ankara: T.D.V. Yayınları, 2012.
- Çalışkan, İsmail. *M. Esed'in Kur'an Mesajı'nın Tahlil ve Tenkidi*. Ankara: Ankara Okulu, 2009.
- Çelebi, İlyas. *İslâm'in İnanç Esasları*. İstanbul: İsam Yayınları, 2009.
- Çelikkol, Yaşar. *İslâm Öncesi Mekke*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2003.
- Demirci, Muhsin. *Kur'ân 'da Toplumsal Düzen*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005.

- *Tefsir Usûlü*, 24. Baskı. İstanbul: İfav Yayınları, 2013.
- Derveze, İzzet. *Kur'ân'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*. Trc. Mehmet Yolcu. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2011.
- Dihlevî, Şâh Veliyyullah. *Hüccetullâhi'l-bâliğa*. Trc. Mehmet Erdoğan. İstanbul: Yeni Şafak Yayınları, 2003.
- Dindî, Emrah. “Kur'ân'ı Teosentrik ve Tarihî Okuma Denemesi: Ashâbu'l-Fîl Örneği”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 36 (2017): 49-82.
- Ebussud, Muhammed b. Muhammed. *İrşad el-akl es-selim*. Thk. Ebi Meryem Muhammed b. Ali. Peşavar: Mektebetü'l-Vahideyetün, ts.
- el-Âlûsî, Şihâbuddîn Mahmûd. *Rûhu'l-ma'ânî fî tefsîri'l-Kur'âni'l-azîm ve's-seb'i'l-mesânî*. Thk. Seyyid Umrân. Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 2005.
- el-Bâbertî, Muhammed b. Muhammaed b. Mahmûd. *Şerhu'l-akîdeti'l-Tahâvî*. Dimeşk: Mektebetü Dârî'd-Dekâk, 2010.
- el-Bağdadî, Abdülkahir. *Mezhepler Arasındaki Farklar*. Trc. Ethem Ruhi Fıçlalı. 6. Baskı. Ankara: T.D.V. Yayınları, 2011.
- el-Eş'ari, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail. *el-İbâne an usûlu'd-diyane*. 2. Baskı. Lübnan: Dâru'n-Nefâis, ts.
- el-İsfahanî, Rağıb. *Müfredât Kur'an Kavramları Sözlüğü*. Trc. Abdulkaki Güneş - Mehmet Yolcu. 3. Baskı. İstanbul: Çıra Yayınları, 2012.
- el-Kârî, Ali b. Sultan Muhammed. *Şerhu'l-fikhi'l-ekber*. Thk. Mervân Muhammed. 2. Baskı. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 2009.
- el-Mâtürîdî, Ebû Mansûr *Te'vilâtü'l-Kur'ân*. Nşr. Bekir Topaloğlu v.dğr.. İstanbul: Mizan Yayınevi, 2010.
- *Kitâbü't-Tevhid*. Haz. Bekir Topaloğlu - Muhammed Aruçi. 2. Baskı. Ankara: İsam Yayınları, ts.
- el-Mecdûb, Abdu'l-Aziz. *Efâlu'l-ibâd fî'l-Kurân-ı Kerîm'de*. Beyrut: Dâru İbn-i Hazm, 2008.
- el-Üsmendî, Alâeddin. *Lübâbü'l-keâm*. Thk. M. Sait Özerverli. İstanbul: İsam Yayınları, ts.
- Erdem, Hüsameddin. *Son Devir Osmanlı Düşüncesinde Ahlâk*. Konya: Sebat Ofset Matbaacılık, 1996.
- Eren, Cüneyt. *Kurân-ı Kerîm'de 'i Anlamaya Yönelik Metotlar*. Erzurum: Ekev Yayınevi, 2002.
- Erten, Mevlüt. *Nass-Yorum İlişkisi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.
- es-Sâlimî, Ebû Şekûr. *et-Temhîd fî beyâni't-tevhîd*. Thk. Ömür Türkmen. İstanbul: İsam Yayınları, 2017.
- eş-Şehristânî, Muhammed *Milel ve Nihal*. Trc. Mustafa Öz. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008.
- eş-Şevkânî, Muhammed b. Alî. *Fethu'l-kadîr*. Beyrut: er-Risâletü'l Âlemiye, 2009.

- et-Taftâzânî, Sa'düddîn. *Şerhu'l akâid*. Trc. Talha Hakan Alp. 4. Baskı. İstanbul: İfav Yayınları, 2017.
- Evkuran, Mehmet. *Ahlâk Hakikat ve Kimlik-İslâm Kelâmında Ahlâk Problem*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2013.
- Gölcük, Şerafettin - Toprak, Süleyman *Kelâm Tarih Ekoller Problemler*. 6. Baskı. Konya: Tekin Kitapevi, 2010.
- Gölcük, Şerafettin. *Kelâm Açısından İnsan ve Fiilleri*. İstanbul: Kayıhan Yayınevi, 1979.
- Güler, İlhami. *İman Ahlâk İlişkisi*. 2. Baskı. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2010.
- *Allah'ın Ahlâkiliği Sorunu Ehl-i Sünnet'in Allah Tasavvuruna Ahlâkî Açından Eleştirel Bir Yaklaşım*. 5. Baskı. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2011.
- *Dine Yeni Yaklaşımlar*. 2. Baskı. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014.
- Gündüz, Şinasi. *Din ve İnanç Sözlüğü*. Ankara: Vadi Yayınları, 1998.
- Gündüz, Şinasi. *Pavlus Hıristiyanlığın Mimari*. 4. Baskı. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014.
- Hatiboğlu, Mehmed Said. *Hz. Peygamber ve Kur'an Dışı Vahiy*. 3. Baskı. Ankara: Otto, 2012.
- Işık, Harun. *Maturi'de İnsan Özgürlüğü*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2013.
- Izutsu, Toshihiko. *Kur'an'da Allah ve İnsan*. Trc. Süleyman Ateş. Yeni Ufuklar Neşriyat, ts.
- İbn Hayyân, Esîrüddin Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Ali b. Yûsuf. *el-Bahru'l-Muhît*. Beyrut: er-Risâletü'l-Âlemiye, 2010.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî. *es-Sünen*. Thk. Şuayb el-Arnâvut. Beyrut: Daru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009.
- İnan, Abdülkadir. *Eski Türk Tarihi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1976.
- Karaca, Faruk. *Din Psikolojisi*. Trabzon: Eser Ofset Matbaacılık, 2011.
- Karaman, Hayrettin – Çağrı, Mustafa – Dönmez, İbrahim Kâfi – Gümüş, Sadrettin. *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*. Ankara: D.İ.B. Yayınları, 2007.
- Kaya, Yunus. *İlm-i Kelâm*. Erzurum: Uzakülke Yayınları. 2010.
- Kazanç, Fethi Kerim. *Varlık, Bilgi, Değer ve Siyâset Üzerine Kelâm Yazıları*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2014.
- Kılıç, Sadık. *Tarihsellik Ve Akılcılık Bağlamında Kur'an'ı Anlama Sorunu*. İstanbul: İhtar Yayıncılık, 1999.
- Koç, Turan. *Din Dili*. Kayseri: Rey Yayıncılık, 1995.
- Komisyon. *Hadislerle İslâm*. 2. Baskı. Konya: D.İ.B. Yayınları, 2015.
- Kutsal Kitap. (*Tevrat, Zebur, İncil*). Korea: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2011.
- Küçük, Abdurrahman – Tümer, Günay – Küçük, Mehmet Alparslan *Dinler Tarihi*. 4. Baskı. Ankara: Berikan Yayınevi, 2012.
- Lings, Martin. *Hz. Muhammed'in Hayatı*. Trc. Nazife Şişman. 24. Baskı. İstanbul: İnsan Yayınları, 2004.

- Mevdudî, Ebul Alâ. *Tarih Boyunca Tevhid Mücadelesi ve Hz. Peygamberin Hayatı*. Trc. Ahmed Asrar. 3. Baskı. İstanbul: Pınar Yayınları, 1992.
- *Tefhimu'l Kur'an*. Trc. Muhammed Han Kayanî v.dğr.. İstanbul: İnsan Yayınları ts.
- Mubârekfûrî, Ebi'l-Ula Muhammed Abdurrahman b. Abdurrahim. *Tuhfetu'l-ahvezî*. Thk. Yusuf el-Hac Ahmed. Dimeşk: Daru'l-Feyha, 2011.
- Nesefî, Ebu'l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmud. *Medarikü't-tenzil ve hakâiku't-tevil*. Thk. Yusuf Ali. Dimeşk: Daru'l-Kesir, 2013.
- Nesefî, Ebu'l-Muîn Meymûn b. Muhammed. *Tabsıratü'l-edille*. Nşr. Hüseyin Atay- Şaban Ali Düzgün. Ankara: D.İ.B. Yayınları, 200.
- Numan b. Sabit. *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri*. Trc. Mustafa Öz. 7. Baskı. İstanbul: İfav Yayınları, 2011.
- Öge, Sinan. *Allah'tan Âlem'e ilâhî Fiiller*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2009.
- Öğük, Emine. *Mâtüridî'nin, Düşünce Sisteminde Şer-Hikmet İlişkisi*. 2. Baskı. Ankara: T.D.V. Yayınları, 2013.
- Öz, Mustafa. *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*. 2. Baskı. İstanbul: Ensar Yayın, 2012.
- Özcan, Zeki. *Agustinus'ta Tanrı Ve Yaratma*. İstanbul: Al Yayınları, 1999.
- Özdemir, Metin. *İslâm Düşüncesinde Kötülük Problemi*. İstanbul: Furkan Yayınları, 2001.
- Özek, Ali – Karaman, Hayrettin – Turgut, Ali – Çağrııcı, Mustafa – Dönmez, İbrahim Kâfi – Gümüş, Sadrettin. *Kur'an-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli*. 2. Baskı. Ankara: T.D.V. Yayınları, 1997.
- Özler, Mevlüt. *İslâm Düşüncesinde Tevhid*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2005.
- *İslâm Düşüncesinde İnsan Hürriyeti*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2010.
- Özsoy, Ömer - Güler, İlhami. *Konularına Göre Kur'an (Sistemik Kur'an Fihristi)*. 16. Baskı. Ankara: Fecr Yayınevi, 2013.
- Öztürk, Resul. *Kâsım Er-Razî ve Zeydiyye Kelâmı*. Van: Ahenk Yayınları, 2008.
- Öztürk, Yaşar Nuri. *Tasavvufa Giriş Varlık ve İnsan*. İstanbul: Yelken Matbaası, 1978.
- Paşa, Ahmed Cevdet. *Mantık Metinleri Mi'yâr-ı Sedâd*. İstanbul: İşaret Yayınları, 1998.
- Pezdevî, İmam Ebul Yusr Muhammed. *Ehli Sünnet Akaidi*. 3. Baskı. İstanbul; Kayıhan Yayınları, 1994.
- Plantinga, Alvin. *Tanrı'nın Bir Tabiatı Var mı?*. Trc. Mehmet Sait Reçber. Ankara: Elis Yayınları, 2014.
- Râzî, Fahreddin. *Mefâtihu'l-gayb*. Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiye, 2013.
- Reşîd Rızâ, Muhammed. *Tefsiru'l-Kur'ani'l-hakîm el-meşhur bi tefsîri'l-Menâr*. Thk. İbrahim Şemseddin. Lübnan: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2011.

- Sâbûnî, Nureddin Ahmed b. Mahmud b. Ebi Bekr. *el-Bidaye fi usulu'd-din*, Nşr. Bekir Topaloğlu. 8. Baskı. Ankara: D. İ. B. Yayınları, 2005.
- Sarıçam, İbrahim. *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*. Ankara: D.İ.B. Yayınları, 2005.
- Sarmış, İbrahim. *Tasavvuf ve İslâm* . 6. Baskı. İstanbul: Ekin Yayınları, 2012.
- *Kur'an'da Kader Takdirin Anlamı Ve Sünnetullah*. 2. Baskı. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2015.
- Seyyid Bey, Muhammed. *Usulî Fıkıh Derslerinde irâde Kaza ve Kader*. Haz. Nizamettin Saltan. İstanbul: Moralite Yayınları, 2012.
- Soyalan, Mehmet Yaşar. *Kutsalın Egemenliğinden Adâletin Egemenliğine*. İstanbul: İşaret Yayınları, 2012.
- Spinoza, De Benedict. *Teolojik-Politik İnceleme*. Trc. M. Kazım Arıcan. Ankara: T.D.V. Yayınları, 2011.
- Sübki, Tâcüddîn Ebi Nasr el-Vehhâb b. Ali b. Abdülkâfi. *Mâtürîdî'nin Akîde Risâlesi ve Şerhi*. Thk. Mustafa Saim Yeprem. Ankara: T. D. V. Yayınları, 2011.
- Süt, Abdunnasır. *Mu'tezile ve Ahlâk Kadı Abdulcebbar Örneği*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2016.
- Şeref, Abdurrahman. *Ahlak İlmi*. Sad. Mevlüt Uyanık - Aygün Akyol. Ankara: Elis Yayınları, 2012.
- Tatar, Burhanettin. *Din, İlim ve Sanatta Hermenötik*. Ankara: İsam Yayınları, 2014.
- Teylîdî, Abdullah. *Esbâbu helâki'l-ümem ve sünnetu'llahi fi'l-kavmi'l-mücrimîne ve'l-munharifîne*. 3. Baskı. Beyrut: Dâru'l-Beşâri'l-İslâmiye, 2004.
- Tillich, Paul. *Ahlâk ve Ötesi*. Trc. Aliye Çınar. 2. Baskı. Ankara: Elis Yayınları, 2014.
- Tiyek, Fatih. *Kur'an'ı Anlamada Bağlamın Rolü ve Meallerdeki Bağlamsal Sorunlar*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.
- Tokat, Latif. *Dinde Sembolizm*. 2. Baskı. Ankara: Ankara Okulu, 2012.
- Topaloğlu, Bekir - Çelebi, İlyas. *Kelâm Terimleri Sözlüğü*. 5. Baskı. Ankara: İsam Yayınları, 2017.
- Topaloğlu, Bekir – Yavuz, Yusuf Şevki – Çelebi, İlyas. *İslâm'da İnanç Esasları*. 8. Baskı. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2009.
- Turgut, Ali Kürşat. *İbn Nefîs'te İnsanın Zihinsel Tekâmülü*. Ankara: T.D.V. Yayınları, 2014.
- Türcan, Selim. *Kimlik ve Kitâb İlişkisi Bakımından İlk Dönem Kur'an Tasavvuru ve Dönüşümü*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2010.
- Usta, İbrahim. *İslâm Öncesi Arap Mitolojisi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.
- Wolfson, H. Austryn. *Kelâm Felsefeleri (Müslüman-Hıristiyan-Yahudi kelâmı)*. Trc. Kasım Turhan. İstanbul: Kitabevi, 2001.
- Yazır, Elmalılı M. Hamdi. *Hak Dinî Kur'an Dili*. İstanbul: Emir Basın Yayın-Dağıtım, ts.
- Yılmaz, Hasan Kâmil. *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*. 18. Baskı. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014.

Zemahşeri, Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmud b. Ömer. *el Keşşâf*. Lübnan: Daru's Sadr, 2010.
Zeydan, Abdülkerim. *el-Veciz fî Usûlu'l-Fıkhî*. Dimeşk: Müessetü'r-Risale Nâşirun, 2006.

